

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra občanské výchovy a filosofie

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Sókratovský dialog a myšlení
Socrates Dialogue and Thinking

Andrea Černínová

Vedoucí práce: doc. Mgr. David Rybák, Ph.D.
Studijní program: Specializace v pedagogice (B7507)
Studijní obor: Český jazyk se zaměřením na vzdělávání – Základy společenských věd se zaměřením na vzdělávání (B Čj-ZSV)

Odevzdáním této bakalářské práce na téma Sókratovský dialog a myšlení potvrzuji, že jsem ji vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze 11. dubna 2021

Na tomto místě bych ráda poděkovala doc. Mgr. Davidu Rybákovi, Ph.D. za odborné vedení této bakalářské práce, za uvedení do filozofického myšlení během studia, a zejména za jeho podnětné připomínky při konzultacích. Poděkování patří také mé rodině, která mne při studiu podporovala a byla mi vždy velkou oporou.

ABSTRAKT

Bakalářská práce „Sókratovský dialog a myšlení“ je vzhledem do života a filosofie antického myslitele Sókrata a bližším seznámením se s jeho pojetím dialogu, prostřednictvím kterého se zjevuje pravda. Celá práce je psána se snahou o zdůraznění smyslu jeho filosofie v kontrastu s dnešním upřednostňováním asertivního způsobu komunikace, který častokrát vyúsťuje až k eristické dialektice.

Cílem této bakalářské práce je především popsat Sókratovu jedinečnou metodu dialogu a inspirovat případného mladého čtenáře, studenta střední školy či jeho pedagoga.

Nejprve se práce věnuje Sókratově životu a následně se zabývá hlavními rysy Sókratovy filosofie. V další části se zabývá termínem dialog a jeho sókratovským pojetím. V závěru práce je pojednáno o pedagogickém přínosu sókratovské metody dialogu a o jeho použití ve výuce.

KLÍČOVÁ SLOVA

Sókratés, Platón, dialog, dialektika, myšlení, výuka

ABSTRACT

The bachelor thesis "Socratic Dialogue and Thinking" provides an insight into the life and philosophy of the ancient philosopher Socrates and brings a closer look at his concept of dialogue through which the truth is revealed. It also deals with the usage of the method of dialogue in teaching. The whole thesis was written with an effort to emphasize the importance of Socrates' philosophy in contrast with today's preference of an assertive way of communication, which often results in eristic dialectic.

The aim of this bachelor thesis mainly is to describe Socrates' unique method of dialogue and to inspire a potential young reader, a high school student or his teacher.

In the first instance, the thesis pursues Socrates' life and then deals with the term dialogue and with various conceptions of dialogue. Next section is about its Socratic conception. The conclusion of the thesis explains the pedagogical contribution of the Socratic method of dialogue to tuition.

KEYWORDS

Socrates, Plato, dialogue, dialectics, thinking, teaching

Obsah

Úvod	7
1 Prameny sókratovské literatury	9
2 Ze života Sókratova	11
2.1 Sókratův život	11
2.2 Majetkové poměry	12
2.3 Povahové rysy Sókratovy	13
2.4 Sňatek.....	14
2.5 Obžaloba, obrana, soud, trest a smrt	15
2.6 Odkaz dnešnímu člověku	16
3 Dialog a jeho různá pojetí.....	18
3.1 Výklad pojmu dialog	18
3.2 Dialog řečí a dialog mluvením – dvojí pojetí dialogu	19
3.3 Dvojí pojetí dialogu u Sókrata – Sókratův dialog v polemice se sofisty	19
3.4 Dialog ve výchově	20
3.5 Platónovy dialogy jako literární forma	21
3.5.1 Interpretační přístupy.....	22
3.5.2 Charakteristické rysy Platónových dialogů	23
4 Sókratova metoda dialogu	25
4.1 Sókratovská otázka	25
4.2 Rozpomínání se.....	26
4.3 Sókratovská odpověď	27
4.4 Aporie, maieutika, elenktický prvek	27
4.5 Motiv dialogu s ohledem na dialektiku.....	29
4.6 Sókratův daimonion a náboženský aspekt	31

4.7	Dialog jako starost o duši.....	33
4.7.1	Sókratovská ironie	34
4.8	Znaky sókratovského dialogu	36
5	Sókratovský dialog jako jedna z výukových možností	41
5.1	Elenktika jako motivační prvek	41
5.2	Dialogický vztah učitele a žáka	42
5.2.1	Funkce dialogu mezi učitelem a žákem.....	42
5.2.2	Zásady vedení dialogu ve vyučování.....	43
5.2.3	Otázky a odpovědi jako princip dialogu.....	44
5.3	Uplatňování dialogu ve vyučování a jeho přínos pro výuku	46
	Závěr.....	49
	Seznam použitých informačních zdrojů	51

Úvod

„A přece já se domnívám, můj milý, že by bylo lépe, aby má lyra byla rozladěna a falešně hrála a aby falešně zpíval sbor, který bych řídil, a aby celý svět se mnou nesouhlasil a mluvil opačné věci, nežli abych já sám byl se sebou v nesouladu a sobě odporoval.“¹

Sókratés byl řecký filosof žijící před více než dvou a půl tisíci lety. Jeho přínos pro filosofii byl ale tak významný, že se o jeho filosofických myšlenkách učíme ve školních lavicích dodnes. Pravdě, která se zjevovala v jeho dialogích, a zároveň se stala smyslem jeho života, byl tak věrný, že byl ochoten pro ni zemřít.

Ve své bakalářské práci si kladu za cíl zejména popsat Sókratovu jedinečnou metodu dialogu, neboť ta je při výuce v souvislosti s ním zmiňována nejčastěji. Učinila jsem tak z pozice studentky Pedagogické fakulty a z pozice budoucí učitelky proto, neboť si přeji, aby se neučilo pouze o sókratovské metodě dialogu, nýbrž aby se tato konkrétní metoda tam, kde je to možné, alespoň čas od času praktikovala, a aby byly využity její pedagogické aspekty. Aby tedy byla ve školách využívána v rámci možností jako jedna z výukových metod, které rozhodně ve výuce mají mít své místo.

Má práce je rozdělena do pěti kapitol, se kterými Vás postupně seznámím v následujících řádcích.

V začátcích své práce uvádím prameny, ze kterých jsem čerpala informace o Sókratovi, který, jak je známo, po sobě nezanechal žádnou vlastní literární památku. Má osobní interpretace Sókrata a jeho způsobu vedení dialogu tak byla utvářena interpretacemi mnoha jiných Sókratových interpretů. Budu se opírat především o díla Platóna, který se zasloužil o šíření Sókratova odkazu patrně nejvíce, dále však také například o díla Xenofóna či o práce autora protisókratovské literatury, Aristofana.

Ve druhé kapitole si přiblížíme základní fakta ze Sókratova života. Jako čtenáři se tak dočtete například o tom, kdo byli jeho rodiče, v jakých majetkových poměrech žil, jaký úděl ho čekal na konci jeho života, kdy stanul před soudem, a zejména v čem spočívá jeho odkaz dalším generacím.

¹ PLATÓN. *Gorgias*. Praha: OIKOYMENH, 1992, s. 61.

Třetí kapitola je věnována různému pojetí dialogu. Popíšeme si dvojí chápání dialogu, a to jako dialog řečí a dialog mluvením. Také se podíváme na to, jak psal dialogy Platón, který se stal hlavním zdrojem, skrze který ke mně Sókratés promlouval. Abychom jeho dialogům lépe porozuměli, budeme hovořit také o základních interpretačních přístupech ke čtení Platónových dialogů, a rovněž o tom, jaké jsou jejich charakteristické rysy.

Další, čtvrtá, a zároveň nejdelší kapitola, se bude nést v duchu sókratovského dialogu s přihlédnutím k dialektice. V této části se například dozvíte, na jakém principu fungovaly dialogy, ve kterých vystupoval Sókratés. Budeme hovořit o základních znacích jeho dialogů, zmíníme také pojmy jako aporie, maieutika, elenchos, daimonion či rozpomínání se. Neopomeneme ani sókratovskou otázku, sókratovskou ironii či jeho chápání dialogu jako starost o duši.

Poslední, pátá kapitola mé bakalářské práce, bude pohlížet na sókratovský dialog jako na jednu z didaktických metod využitelných například pro zvýšení motivace žáků ve výuce. Zmíníme například elenktiku jako motivační prvek, přiblížíme si dialogický vztah učitele a žáka a řekneme si, jak dialog vhodně pedagogicky využívat.

Věřím, že má práce umožní pochopit sókratovský dialog jako téma, které je stále aktuální, a které přispívá k procvičování logické argumentace a k formování kritického myšlení.

1 Prameny sókratovské literatury

Chceme-li poznat Sókratovo myšlení a jeho osobnost, čeká nás nelehká cesta plná rozličných informací. Sókratés totiž, jak známo, po sobě nezanechal jediné vlastnoručně psané písemné památky, kterou bychom si dnes mohli přečíst. Pokud se tedy Sókrata a jeho filosofii budeme pokoušet poznat, musíme tak činit na základě cizích svědectví. Ani ta však nejsou zcela věrohodná, tím spíše, že si v některých věcech přímo odporují.²

Autory, kteří píší o Sókratovi, můžeme rozdělit do dvou skupin. Tedy na ty, kteří byli jeho současníky a kteří o něm podávají svědectví přímá a pak na autory pozdější, kteří podávají svědectví nepřímá.³

Do té první skupiny autorů bychom zařadili zcela jistě nejvýraznější postavu dějin filosofie, Platóna, a to zejména jeho rané dialogy obsahující postavu Sókrata buď jako postavu hlavní, nebo vedlejší. Jmenovitě to jsou dialogy jako Charmides, Euthyfón, Kritón. Dialog Symposion, který se sice mezi rané dialogy neřadí, považujeme při pokusu o vykreslení charakteru Sókrata také za důležitý, neboť nám jej zde při hostině Alkibiadés líčí. Dialog Faidón pak zase zachycuje poslední okamžiky před tím, než Sókrates vypije jed a umírá.⁴ Přesto však ani dialogy Platóna, které nám podaly jedno z největších svědectví o Sókratovi, není možno brát za zcela spolehlivé. Z dialogů je patrné, že zde Platón často vyobrazoval Sókrata k obrazu svému a často mu k jeho vlastním myšlenkám vkládal do úst i myšlenky své.⁵

Dalším z autorů, kteří nám zanechali přímé svědectví o Sókratovi, byl Sókratův vyznavač a obdivovatel Xenofón. Ani toho však není možno pokládat za zdroj zcela důvěryhodný. Jeho Sókrata nalezneme především v jeho Vzpomínkách na Sókrata, Symposiu a Obraně Sókrata, kdy stojí Sókratés před soudem a je odsouzen k smrti za bezbožnost a za to, že kazil mládež. Xenofón však Sókrata znal jen za svého mládí a jeho Memorabilia o něm začal psát až o mnoho let později, takže nebylo možné, aby věrně kopírovaly to, co Sókratés kdysi

² FISCHER, Josef Ludvík. *Případ Sokrates*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 7.

³ Tamtéž.

⁴ Tamtéž, s. 7–8.

⁵ Tamtéž, s. 14.

opravdu vyslovil. A přesto, že zajisté znal sókratovskou literaturu té doby a sám se ji, byť bez systematičnosti, snažil shrnout, jen těžko se dnes můžeme domnívat, co pochází z jeho myšlenek, co z kolující literatury a co je vůbec možno považovat za důvěryhodné.⁶

Z autorů, jejichž literatura byla značně protisókratovská a Sókratovu osobnost zesměšňovala, je možno jmenovat Aristofana a jeho dílo *Oblaka*.⁷

Přestože všichni tři výše jmenovaní autoři zanechali o Sókratovi svědectví rozličná, v jednom se přece jen shodovali. Shoda panovala při popisu Sókratova vzhledu. Sókrates byl vždy vyličen jako člověk chodící celé dny v jednom nuzném šatu a bez bot, zkrátka jako vrchol nevkusy, který odporoval tehdejšímu požadavku kalokagathie, tedy spojení krásného těla a dobré duše. Vzhled je, naštěstí, vždy dokreslen charakteristikou Sókratovy osobnosti.⁸

Z nepřímých svědectví jmenujme především, nepříliš velká, svědectví Aristotelova. Ten se nám nesnaží vyličit ani tak Sókratovu osobnost, o kterou se vlastně nezajímá, jako spíš to, v čem byl Sókratés jeho předchůdcem a v čem se mýlil.⁹

Ačkoliv neexistuje žádná vlastní Sókratova písemná památka a můžeme vycházet pouze ze svědectví jiných autorů, není možno považovat vše za pouhý mýtus a výmysl. Bezesporu v sobě Sókratova postava uchovává historickou pravdu minimálně tím, že po sobě zanechává velké filosofické a etické myšlenky.¹⁰

⁶ FISCHER, Josef Ludvík. *Případ Sokrates*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 14–15.

⁷ Tamtéž, s. 8.

⁸ Tamtéž, s. 15–16.

⁹ Tamtéž, s. 15.

¹⁰ MACHOVEC, Dušan. *Dějiny antické filozofie*. Praha: Nakladatelství H&H, 1993, s. 91.

2 Ze života Sókratova

2.1 Sókratův život

*„Kdo by se nezamíloval do Sókrata: byl z duše dobrý, tvrdohlavý, inteligentní, ironický, tolerantní a neústupný zároveň. Čas od času se na zemi takoví velcí muži rodí.“*¹¹ Kdo ale byl tento pozoruhodný muž?

Řecký, přesněji athénský, filosof Sókratés (469 – 399) pocházel z dému Alópeké.¹² *„Ve srovnání s jinými velkými osobami řeckých duševních dějin Sókratova data jsou určena poměrně dobře.“*¹³ Zcela jistě tomu však není tak, že by o jeho narození nebyly žádné pochybnosti, neboť vycházíme z Platónovy Apologie, ve které je řečeno, že Sókratés přichází k soudu ve více než sedmdesáti letech. Dle Díogena, který vycházel z dalších řeckých autorů, konkrétně z Démétria z Faléra a z Apollodórose, se Sókratés narodil někdy v období let 470–469.¹⁴

Jeho rodina patřila ke třídě zeugítai. Zeugítai byla v pořadí třetí, a zároveň poslední třídou co do důležitosti mezi třídami, které v Athénách něco znamenaly. Dnes bychom to mohli přirovnat nejspíše ke střední vrstvě.¹⁵ Narodil se athénskému občanovi Sófroniskovi, jenž byl povoláním sochař. Ten byl vnímán řeckými občany jako bezproblémový člověk, se kterým neměli lidé nikdy žádného sporu, a který svého syna, Sókrata, vyučil stejnému umění, jaké ovládal on sám. Matkou byla Sókratovi Fainareta, povoláním porodní bába. Tento pojem však tou dobou neoznačoval povolání, nýbrž příležitostnou činnost starších žen. Informace o matce pochází z Platónova dialogu Thailétos, ve kterém Thailétos řeší problematiku nemoci od otázky odejít pryč, ani ji nemoci rozřešit. Sókratés srovnává jeho

¹¹ CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filozofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 7.

¹² PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filozofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 64.

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filozofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 8.

stav se stavem těhotné ženy.¹⁶ „A ty jsi, hlupáčku, neslyšel, že já jsem syn porodní báby, velmi vynikající a velmi vážené, Fainarety? – Zdali pak jsi také slyšel, že provozuji totéž umění? – Nuže, dobře věz, že ano; jenom to na mě nepověz jiným. Je to totiž tajnost, příteli, že se vyznám v tomto umění; lidé, protože to nevědí, říkají o mně něco jiného, totiž že jsem největší podivín a že matu lidi...“¹⁷ Sókratés pak své dialogické umění také přirovnává k práci porodní báby, když říká, že tak, jako porodní bába pomáhá na svět dítěti, on pomáhá na svět pravdě. O tom však bude více řečeno později.

2.2 Majetkové poměry

Traduje se, že Sókratův otec, Sófroniskos, byl ze zámožnějších občanů, a tak rodina nestrádala. Sókratés, alespoň tak, jak se nám ukazuje v sókratovských dialozích, žádné řemeslo neprovozoval. Dokonce ani tenkrát, když se nacházel v nouzi způsobené následky války. Přesto, že se nakonec nestal členem sochařské dílny jeho otce, zajisté k němu mohl pronikat duch práce a řemeslnosti. Právě zde se mohl mladý Sókratés naučit tomu, co sám později nazval *techné* – znalost, umění, umělecká znalost.¹⁸ Svému otci v dílně bezpochyby pomáhal. Avšak jen do té doby, než si jej odvedl Kritón, zamilován do Sókratovy duše, aby mu ukázal lásku k poznání.¹⁹

Co se týče majetkových poměrů, nebyl Sókratés zpočátku žádným chudásem. Následkem peloponéské války však, ve které se sám účastnil tří válečných výprav v letech 430, 424 a 422, když mu bylo okolo 39, 45 a 47 let, a ve které sloužil jako hoplit, těžkooděnc, kvůli čemuž musel vynaložit pravděpodobně značnou částku za výzbroj i za nevolníka k obsluze, započalo jeho postupné chudnutí.²⁰ Jeho finanční situaci nepřispělo ani to, že půjčil svému příteli pozemkový majetek v hodnotě minimálně 80 min, který sám získal dědictvím, a který mu už nikdy nebyl vrácen. Attická komedie ho již okolo r. 424 představuje jako nuzáka. To

¹⁶ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 64.

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ Tamtéž, s. 65.

¹⁹ CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filosofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 9.

²⁰ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 66.

je nicméně přehnáno, protože skutečná chudoba Sókrata postihla až po konci peloponéské války, kdy Athény ztratily svou námořní moc. Tím byl rozvrácen i námořní obchod a athénští občané byli připraveni o majetek dlouhým a marným finančním napětím. Nic však Sókrata nedonutilo k tomu pustit se do vydělávání peněz. A přece, člověk, kterému na sklonku života zbývá 5 min a 1 za sebe nabízí u soudu bez toho, aniž by utrpěl nějaké ztráty v době restaurační, nemůže být zcela jistě úplně bez finančních prostředků, jak vypravuje Aristoxenos u Laertia. Existují totiž i taková tvrzení, ve kterých se praví, že Sókratés žil z finančních příspěvků svých žáků. Profesor Patočka však přikládá vysvětlení Wilamowitze, který říká, že Aristoxenos pouze neporozuměl myšlence svého otce, který mu pověděl, že Sókratés vybírá drobné a pak je ukládá. Nešlo tedy o plat pro Sókrata, ale o úhradu společných výdajů, např. v případě symposií.²¹

2.3 Povahové rysy Sókratovy

Sókratés byl člověk velice odolný a svou situaci nesl vždy pokojně. Viděn byl jako tzv. člověk bez potřeb.²² „*Chodil v jediném špatném rouchu, jakési komži bez svrchního chitónu, a to stejném v zimě, v létě, bez pokrytí hlavy a bos.*“²³ Ve stejném šatu prý zůstal i na smrtelné posteli s tvrzením, že má-li mu být dobrý, aby v něm žil, musí mu být stejně dobrý i tehdy, když umírá.²⁴ Jeho odolnost se však projevovala i jinde. Tak například v jednom ze zimních tažení, bylo tomu u Poteidaie r. 430, projevil svou naprostou odolnost vůči hladu, spánku i mrazu. Prošel ve svém životě také vojenskou službou. Vybíral si obtížné kampaně, kterých se vždy zhostil se ctí. Tyto vojenské cesty pak byly také jednou z hlavních příležitostí, při kterých Sókratés opouštěl svou vlast. Jako první se zúčastnil bitvy u Poteidaie a hned rok poté se v peloponéské válce zúčastnil i nejtěžší pozemní bitvy u Délia r. 424.²⁵

²¹ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 66.

²² Tamtéž.

²³ Tamtéž.

²⁴ Tamtéž, s. 66–67.

²⁵ Tamtéž, s. 66.

2.4 Sňatek

Po roce 420, v období tzv. Nikiova míru, se Sókratés oženil.²⁶ Bylo mu tehdy padesát let a vzal si Xanthippé. Její obraz bývá vykreslen různě. Tak například u Platóna bývá vážný a důstojný, naproti tomu u Xenofóna groteskní a nesympatický, jak se stal později příslovečným.²⁷ V Symposiu je například do úst Sókrata vkládáno, jak zmiňuje profesor Patočka, následující: „*A já tedy chtěje s lidmi dobře obcovati a žíti, vzal jsem si takovou, věda dobře, že snesu-li se s takovou, snadno budu obcovati také s ostatními lidmi.*“²⁸ Jaká však Xanthippé byla doopravdy, můžeme jen stěží hádat.

Není také jasné, co Sókrata tehdy ke sňatku přimělo. Láska to však patrně nebyla a ani peněz mu Xanthippé nepřinesla. Možná se jednalo o jakousi formu občanské povinnosti, jejímž prostřednictvím chtěl Sókratés přinést státu nové občany a bojovníky. Žena totiž v Sókratově životě neučinila žádný větší obrat, kromě toho jediného, že mu dala syna Lamprokla. Proto se lze domnívat, že právě zplození syna bylo hlavním úkolem Sókratova sňatku, a ten byl také splněn. Že jejich sňatek neměl dalších důvodů, lze předpokládat také proto, že byla Xanthippé zaprvé značně mladší než její muž, takže mu vstoupila do života, který již měl pevné názorové základy. Kromě toho šlo také o manželství tradiční attické formy, kdy mezi sebou manželé neměli žádný vnitřní vztah a žena tak měla funkci prosté správkyně domu a vychovatelky malých dětí, zatímco její muž žil především veřejným životem.²⁹

Traduje se však, že Sókratés měl ženy dvě. Kromě první, Xanthippé, také druhou, Myrtó, která mu dala syny Sofroniska a Menexena. Jinde se však tvrdí, že první ženou byla Myrtó.³⁰ Dále se také mluví o tom, že Myrtó byla pouze konkubína, která se v domě ocitla náhodou poté, co si vypila. Ať už tomu bylo tak či onak, jisté je to, že to byla žena, díky které se Sókratův počet potomků zvýšil z jednoho rovnou na tři.³¹

²⁶ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 66.

²⁷ Tamtéž, s. 72.

²⁸ Tamtéž.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Tamtéž.

³¹ CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filozofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 11.

2.5 Obžaloba, obrana, soud, trest a smrt

Pro lepší pochopení Sókratova osudu je stěžejní znát také politickou situaci tehdejších Athén, kterou si nyní přiblížíme. V Athénách tou dobou fungovala demokratická ústava. Nelze však opomenout to, že mnozí obyvatelé Athén nebyli ani zdaleka svobodní občané. A těm, kteří svou svobodu neměli, se říkalo otroci. Athény měly také svého protivníka – aristokratickou Spartu, se kterou pak bojovaly téměř třicet let (431–404 př. n. l.) v peloponéské válce, ve které se stala vítěznou Sparta. Právě tou dobou, kdy bylo potřeba, aby se občané Athén semkli, existoval uvnitř tohoto řeckého státu vnitřní boj těch, kdo chtěli demokracii, a těch, kteří proti nim usilovali o aristokracii. Sókratés platil za mluvčího aristokratické strany. I když Athény sice nakonec Spartě podlehly a demokratická vláda byla svržena, bylo tomu tak pouze dočasně. Po novém převratu se totiž demokratická vláda opět dostala k moci a tím byl Sókratův osud zpečetěn.³² Nutně musel jednou přijít den, kdy vůči němu propukla nenávist. To pak řemeslník Anytos, politik a básník Melétos a řečník Lykón podali na bezbranného Sókrata žalobu, která si jako záminku Sókratovy viny vybrala to, že nectí bohy státní a zavádí božstva nová, a také jej obvinili z morálního kažení mládeže svým učením.³³ Trestem za to se Sókratovi stala smrt.

Nikdo tehdy u soudního procesu, bohužel, nečinil stejně rozvážně, jako činil Sókratés, když kdysi nesouhlasil s usmrcením demokrata Leonta, jak mu nařídil Kritias, postaven tehdy do čela vlády třiceti tyranů. Jak Sókratés řekl: „*Tehdy jsem Athénanům ukázal, že se smrti ani trochu nebojím, ale že je pro mne důležité, abych vůči Leontovi neudělal něco nespravedlivého nebo bezbožného.*“³⁴

Sókratovi se ale stejně spravedlivého jednání nedostalo. Svě odsouzení však nesl s hlavou hrdě vztyčenou a se slovy: „*Vždyť by bylo, Kritóne, zpozdlé, abych se v takovémto věku horšil, že už musím zemřít.*“³⁵ Na svou obranu před soudem sice Sókratés řekl vše, co cítil, že

³² STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*. 3. vyd. Praha: Zvon, 1991, s. 111.

³³ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filozofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 89.

³⁴ CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filozofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 14.

³⁵ PLATÓN. *Spisy I: Euthyfrón. Obrana Sókrata, Kritón. Faidón. Kratylos. Theaitétos. Sofisté. Politikos*. Praha: OIKOYMENH, 2003, s. 65.

musí být řečeno, nicméně po tom, co bylo zřejmé, že pravda zůstane navždy jen pravdou jeho, smířil se i se svou smrtí vypitím bolehlavu. Nijak proti ní nebojoval, i když měl zajisté možnost. Kupříkladu tehdy, kdy jej před smrtí do vězení přišel navštívit jeho přítel Kritón a nabídl mu pomoc svou i svých přátel, jak je to popsáno Platónem ve stejnojmenném dialogu. I tenkrát zůstal však Sókratés věrný spravedlivosti. Zákon je pro něj tou nejvyšší autoritou, a tak raději než pomoc přítele, volí smrt. Útěk z vězení by pro něj totiž znamenal nejen zpronevření se zákonům, které musí každý člověk ctít, ale zejména zpronevření se sám sobě, protože cokoliv by pro Sókrata bylo lepší, „*nežli já sám jediný byl se sebou v nesouladu a sobě odporoval*.“³⁶ Z tohoto je patrné, že ani na sklonku života nechtěl být Sókratés v rozporu sám se sebou, a tak by se dalo říci, že žil i zemřel pro pravdu.

2.6 Odkaz dnešnímu člověku

Můžeme si všimnout, že Sókratův život je v mnohém opleten nejasnostmi a je nám o něm podáno mnoho rozličných tvrzení. Je tedy Sókratés, takový, jakého jej známe a o jakém jsme se učili na středních školách a gymnásiích, opravdu reálným subjektem, nebo je jen literární fikcí?

Je třeba si uvědomit, že legendární předivo má své jasné předpoklady, a také to, že doba, ve které se Sókratés narodil, ještě neznala bibliografická data jinak než ve formě anekdot.³⁷ „*Nicméně z toho, že je někdo subjektem anekdotických tradic, nelze vyvozovat, že je toliko subjektem těchto tradic*.“³⁸ A především, nečiní to pro nás jeho poslání, osud a smýšlení o nic méně důležitým a významným.

Je možno soudit, že Sókratova památka zůstala dodnes živa proto, že nám jeho mučednická smrt připomíná smrt Krista. Ale lepší odpovědí bude spíše to, že jeho význam zůstává v jeho jedinečné osobnosti, která nám může být i po tisíciletích blízká.³⁹ Právě s tímto filosofem totiž do dějin lidstva vstoupilo to, z čeho se postupně stávala stále důležitější kulturní síla,

³⁶ PLATÓN. *Gorgias*. Praha: OIKOYMENH, 1992, s. 61.

³⁷ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 74.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. Praha: Zvon, 1991, s. 114.

a to autonomní osobnost. To je tedy jeho poslání dnešnímu člověku, tzv. „sókratovské evangelium“ – vnitřně svobodná osobnost, která koná dobro kvůli němu samotnému.⁴⁰

⁴⁰ STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*. Praha: Zvon, 1991, s. 115.

3 Dialog a jeho různá pojetí

To, co si odnášíme ze Sókratovy filosofie a co se nám stalo, mimo jiné, jeho největším dědictvím, je především jeho specifická metoda vedení dialogu. Té je věnována stěžejní část mé bakalářské práce.

Dialog je něco, na což je možno nazírat mnoha úhly pohledu. I sám dialog může být veden mnoha způsoby. Než se podíváme na ten Sókratův, budu se snažit nastínit i jiná pojetí dialogu, se kterými jsem se v průběhu čtení různých pramenů setkala.

3.1 Výklad pojmu dialog

Protože je mým druhým oborem český jazyk a literatura, snažila jsem se dohledat nejprve obecnou definici slova dialog. Pátrala jsem nejdříve ve Slovníku spisovné češtiny, ve které byl dialog definován jako rozhovor či rozmluva, zpravidla mezi dvěma osobami, a také jako opak monologu.⁴¹ Tato definice mi ale nepřišla dostačující, a tak jsem pátrala dál. Další z výkladů pojmu dialog jsem našla ve Slovníku cizích slov. Lišil se od předchozího tím, že navíc obsahoval výklad dialogu také jako odbornou výměnu názorů vedenou k oboustranné snaze dojít k pravdivým závěrům.⁴² Tento výklad byl velice podobný tomu, který jsem poté našla ve Filosofickém slovníku, a který říká, že ve starší filosofii byly oblíbeny především takové dialogy, skrze jejichž názory, které v nich byly prezentovány, se snáze prováděl důkaz nějaké pravdy.⁴³ Tato definice se tak přibližuje asi nejvíce té, kterou bychom definovali Platónovy dialogy, ve kterých vystupuje Sókratés.

Tím, co by však mělo stát nad všemi těmito definicemi, a co by mělo dialog jako takový zastřešovat, je pochopení a respektování toho, že každý člověk se může mýlit. V dialogu pak tento omyl může být snadněji odhalen a společnou cestou diskutujících také rychleji napraven.

⁴¹ VÁCHA, Jaroslav a Bohuslav HAVRÁNEK. *Slovník spisovného jazyka českého I*. Praha: Akademická obec, 1971, s. 314.

⁴² KLIMEŠ, Lumír. *Slovník cizích slov*. 8. vyd. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2010, s. 118.

⁴³ KRATOCHVÍL, Josef, Karel ČERNOCKÝ a Otakar CHARVÁT. *Filosofický slovník*. Brno: Občanská tiskárna, 1934, s. 56.

Tedy, když jsme si tedy uvedli několik málo definic slova dialog, pojďme se podívat na to, jakými všemi způsoby je dialog ještě možno chápat.

3.2 Dialog řečí a dialog mluvením – dvojí pojetí dialogu

V následujícím odstavci se podíváme na dvojí pojetí dialogu tak, jak jej chápe profesorka Anna Hogenová.

*„Již pobyt beze slov je říkáním, je dialogem. Pokud používáme slova, pak je dialog veden mluvením.“*⁴⁴ Zde vidíme, že dialog v sobě neobsahuje apriori nějakou nutnost produkce hlasem a nahlas. Není nutno při něm používat slova. Profesorka Anna Hogenová zde odkazuje na Heideggerovy myšlenky, ze kterých vyplývá, že „mluvit“ je možno pouze se slovy, kdežto „říkat“ i beze slov. Ono „mluvení“ a „říkání“ je však obojí dialogem. Celý život a životní pohyb je pak možno u profesorky Hogenové vnímat jako dialog, a také jako naši provázanost se světem. Dialog se světem se tak koná například i tehdy, když se jdeme projít, když jíme, dokonce i tehdy, když jdeme namalovat obraz. To vše je možno charakterizovat jako dialog. Avšak jako ten dialog, který se realizuje „říkáním“, to jest beze slov, a ne „mluvením“, tedy skrze slova.⁴⁵ Na dialog je proto možno pohlížet jako na výsledek naší propojenosti se sebou samými i s vnějším světem, a to jako na výsledek takový, který lze realizovat pomocí slov – „mluvením“, i bez nich – „říkáním“.⁴⁶ Zde si můžeme všimnout, že dialog zdaleka nemusí být pouze to, co je řečeno nahlas a v rozhovoru s druhými. Může být i tím, skrze co se uskutečňuje logos, myšlení.⁴⁷

3.3 Dvojí pojetí dialogu u Sókrata – Sókratův dialog v polemice se sofisty

Tak jako profesorka Anna Hogenová rozlišuje dva způsoby vedení dialogu, můžeme si jakéhosi dvojího pojetí povšimnout i u Sókrata. Následujících pár řádků se tedy bude věnovat způsobu vedení dialogu u sofistů, ke kterým Sókrata mnozí často a chybně

⁴⁴ PELCOVÁ, Naděžda, Anna HOGENOVÁ et al. *Dialog ve výchově, umění a sportu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2012, s. 10.

⁴⁵ Tamtéž, s. 11.

⁴⁶ Tamtéž, s. 12.

⁴⁷ Tamtéž, s. 14.

přirovnávali, a na nichž je nejlépe vidět rozdíl mezi dialektikou Sókratovou, která se ubírala k pravdě a dialektikou sofistickou, která vyúsťuje častokrát až k eristickému vedení dialogu.

To, co mají monolog a dialog společné, a co v nich je podstatné a logické, je, jak je již zmíněno výše, přítomnost logu. Právě logos je tím, k čemu se účastníci rozhovorů vztahují. Neboť silný řečník, právě tak jako účastník rozhovoru, se nebojí toho, že by se jeho řeč či myšlenky nelíbily druhým, ale že by hovořil nepravdy, v sókratovském dialektickém chápání jinak řečeno, že by nespěl k idejím věcí. V kontrastu s tím však vystupují sofisté. Nejde jim o to, aby jejich řeči byly vedeny pravdou, aby vedly k pravdě a spěly k podstatné nutnosti věcí, jak tomu bylo u Sókrata, nýbrž o to, aby se jejich řeči líbily těm, kdo je poslouchají, tedy jejich posluchačům. Byli hnáni především touhou po politické moci a snahou získat u svých posluchačů co největší úspěch. Jsou těmi, kdo z logu – smyslu či nároku činí logos – nástroj. Řeč, která je přizpůsobitelná situaci a jejich cílům. U sofistů tedy vidíme podstatný rozdíl mezi tím, co tvrdí, aby se zalíbili a prosadili, a mezi tím, co platí s podstatnou nutností, co platí se zřetelem na ideu. Proto i Sókratés, dalo by se říct, rozlišuje dva způsoby vedení dialogu. Dialog veden pomocí správné dialektiky spějící k idejím věcí a dialog veden pomocí eristické, agresivní dialektiky, ke které spěli sofisté.⁴⁸

Navíc, zatímco sofisté hlásají, že dialogickému umění je možno vyučovat, Sókratés říká, že on nemá čemu vyučovat. Možná proto nezaložil žádnou školu a neměl své žáky. Vždyť ani Platóna není možno považovat zcela úplně za Sókratova žáka v pravém slova smyslu. Spíše byl jeho objevitelem a obdivovatelem.⁴⁹ Člověkem, který zachoval Sókratův odkaz dalším generacím. Sókratés tedy na rozdíl od sofistů nevyučoval moudrosti, byl jen jejím milovníkem a tím, kdo se „snaží rozeznávat ukryté struny, které se pak musí ozvat samy“.⁵⁰

3.4 Dialog ve výchově

Pokud se podíváme na etymologii pojmu dialog, zjistíme, že jej můžeme rozdělit na dvě slova. Na předponu „dia“ – skrze a na pojem „logos“ – slovo. „Logos“ je pak dále odvozen od pojmu „legein“, tedy shromažďovat, zakládat, počínat. Z toho zjistíme zásadní myšlenku

⁴⁸ PALOÚŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 16–17.

⁴⁹ Tamtéž, s. 65–66.

⁵⁰ Tamtéž, s. 65.

docentky Naděždy Pelcové, kterou uvádí v knize *Dialog ve výchově, umění a sportu*, tedy že v dialogu, řeči a vzájemném setkávání tkví prapůvodní podoba výchovy a skrze ně se tak uskutečňuje celý výchovný vztah.⁵¹

Další z myšlenek, tentokrát podobnou té, kterou jsme před chvílí viděli u profesorky Anny Hogenové, tedy že dialog lze uskutečňovat i beze slov, neopouštíme ani nyní. Docentka Pelcová totiž říká, že dialog je veden mnohem dříve, než je vůbec uskutečněna slovní řeč. Uvádí to na příkladu dialogu, který vede matka s dítětem v prenatálním stavu, a také který vede se svým tělem.⁵² Naše životy jsou tedy od počátku dialogem. „*V tomto smyslu a kontextu není dialog ani jen rozhovorem, výměnou názorů, sporem, nýbrž základním vztahem, v němž se teprve můžeme stát sami sebou, lidmi, tedy dětmi a rodiči, vychovávanými a vychovateli.*“⁵³ Dialog zde tedy chápu jako určitou vztahovost jednoho ke druhému a jako jeden ze základních principů výchovy. Důležité je však zdůraznit, že dialog a dialogická výchova jsou možné pouze tam, kde za otázkou následuje odpověď nebo odezva. Tou také přebíráme odpovědnost. A proto není možná výchova tam, kde je aktivní pouze vychovatel a dialog zase není možný tam, kde hovoří pouze jeden z aktérů.⁵⁴

3.5 Platónovy dialogy jako literární forma

V předešlých kapitolách jsme si zmínili pár přístupů k pojetí dialogu. Protože, jak již bylo řečeno a jak víme, Sókratés sám nic nenapsal a jeho myšlenky a názory jsou zachyceny pouze v dílech jiných spisovatelů, pojďme se nyní podívat na to, jak s dialogem pracoval ten, kdo nám, postavu Sókrata přiblížil nejvíce. A nebyl to nikdo jiný než Platón. Toto „přiblížení“ činil pomocí dialogu. A přestože nebyl první, kdo si jako literární formu zvolil dialog, protože zmínky o prvních dialozích máme například u Zenóna z Eleje a jiných,

⁵¹ PELCOVÁ, Naděžda, Anna HOGENOVÁ et al. *Dialog ve výchově, umění a sportu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2012, s. 40.

⁵² Tamtéž, s. 41.

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ Tamtéž.

prvenství si přesto zasloužil, a to propracovaností svých dialogů, skládajících se z množství otázek a odpovědí, a zaměřených na jedno konkrétní téma.⁵⁵

Ještě, než se pustíme do samotných charakteristických rysů Platónových dialogů, bylo by nasnadě zamyslet se chvíli nad tím, proč Platón pro Sókrata volil právě formu dialogu. To samozřejmě vychází z toho, že si je Sókratés sám zvolil jako možnost promlouvání k lidem. Lépe řečeno tedy s lidmi. To bylo také jeho posláním. Kdyby chtěl promlouvat pouze k nim, stačilo by mu na to, aby psal například spisy. On však miloval improvizaci ve své řeči, kterou mu dialogy s druhými nabízely. Jeho odpovědi se odvíjely od toho, co mu řekla protistrana. Psaný text by proto měl pouze stejnou funkci jako obraz. Postavy na něm namalované nemají možnost k nám prohovorit, když se jich tážeme. Slova na papíře k nám stejně tak nepromluví, zeptáme-li se jich na něco. Žádný psaný text by tak nemohl mít stejný účinek jako ústní dialog.⁵⁶ Přesto však jsme za Platónovy psané texty dnes rádi, neboť právě díky nim byla pro budoucí čtenáře zachována Sókratova osoba.

Vyvstává zde ale zásadní problém. Jak tyto sókratovské dialogy psané Platónem správně číst?

3.5.1 Interpretační přístupy

Dle docenta Aleše Havlíčka můžeme v zásadě hovořit o dvou interpretačních přístupech.

Prvním z nich je přístup systematický, někdy označován jako dogmatický, jehož zastánci vidí v Platónovi systematického metafyzika a v jeho myšlení hledají metafyzický systém.⁵⁷

Druhým z nich je přístup skeptický⁵⁸, který zdůrazňuje především to, že Platón nepodává systematické a jednoznačné řešení témat, kterým se ve svých dialozích věnuje.⁵⁹ Klade si také otázku, co je v dialozích vlastně Platónovo.⁶⁰ Není divu, když mnozí lidé, kteří čtou po

⁵⁵ HAVLÍČEK, Aleš. *Dialog, etika a politika: studie k Platónovým raným a středním dialogům*. Praha: OIKOYMENH, 2015, s. 13.

⁵⁶ CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filozofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 34.

⁵⁷ HAVLÍČEK, Aleš. *Dialog, etika a politika: studie k Platónovým raným a středním dialogům*. Praha: OIKOYMENH, 2015, s. 18.

⁵⁸ Tamtéž, s. 19.

⁵⁹ Tamtéž, s. 25.

⁶⁰ Tamtéž, s. 26.

staletí Platónovy dialogy, ztotožňují výroky Sókrata s těmi Platónovými, a tedy vzniká dojem, že Platón a Sókratés jsou totéž.⁶¹ Neberou však v potaz to, že jednotlivé výroky jsou výroky diskutujících a samotný autor k nim může mít nejen kladný, ale i záporný postoj, aniž by to v průběhu textu dal najevo.⁶² Mohou tak činit proto, protože k nám samotný Platón skrze svůj text prakticky nepromlouvá a dalo by se říct, že ve svých dialozích zarytě mlčí. Myšlenky a vyjadřování diskutujících jsou proto následně mylně chápány jako jeho vlastní názory.⁶³ Navíc skeptický interpretační přístup zdůrazňuje, že kdyby chtěl Platón docílit systematickosti, zajisté by nevolil pro své vyjadřování formu dialogu, ale spíše pojednání. Také není pro systematický výklad příznačné, aby by autor ve svých textech mlčel. Pokud si tedy dal Platón za cíl vytvořit jakousi systematicky členěnou nauku, tak byla forma dialogu zvolena zcela nevhodně. Pakliže ale chtěl zpochybnit určité názory a přesvědčení, zvolil naprosto správně.⁶⁴

Ještě je nutno zmínit třetí, a zároveň nejmladší interpretační přístup. A tím je přístup nazývaný jako tzv. „třetí cesta“, tedy stojící někde mezi přístupem systematickým a skeptickým. Avšak tento přístup zde nebudeme blíže specifikovat, neboť i samotní jeho zastánci se brání tomu, aby byl jejich přístup definován.⁶⁵

3.5.2 Charakteristické rysy Platónových dialogů

Bezpochyby jedním z nejvýraznějších rysů Platónových dialogů je skutečnost, že v nich povětšinou vystupuje Sókratés. A to buď jako hlavní, nebo jako vedlejší postava. Platón, jako autor, si je také vědom velké role otázek a odpovědí. Zajímavé přitom je, že ten, kdo uvádí na svět nové názory a myšlenky není ten, kdo otázky klade, nýbrž ten, kdo odpovídá, jak v mnoha dialozích, např. v dialogu Protágoras či Alkibiadés I., zdůrazňuje sám Sókratés. Příznačné je také to, že postavy, které se dialogu účastní, jsou jakoby považovány za „znalce“ dané problematiky. Tak například Protágoras se ve stejnojmenném dialogu

⁶¹ HAVLÍČEK, Aleš. *Dialog, etika a politika: studie k Platónovým raným a středním dialogům*. Praha: OIKOYMENH, 2015, s. 16.

⁶² Tamtéž, s. 17.

⁶³ Tamtéž, s. 15.

⁶⁴ Tamtéž, s. 26.

⁶⁵ Tamtéž, s. 27.

považuje za znalce zdatnosti, Kritón v dalším dialogu zase za znalce spravedlnosti, nespravedlnosti a odpovědnosti za spravedlnost. Tématy jsou pak zase zcela příznačně věci sporné, diskutabilní. Ať už je to výše zmiňovaná zdatnost či spravedlnost, nebo například láska, diskutována v Symposiu. Východiskem rozpravy snad může být jediné dialektická cesta, kdy jsou problémy nejen konstituovány (syntéza), ale také rozebrány (analýza). Do každého slova a tématu je tedy zaseto semínko pochybnosti. A s tím souvisí i další z rysů těchto dialogů, a to nemožnost dobrání se jednoho správného úsudku či jednoznačné odpovědi na danou otázku. Tato složitost je možná způsobena tím, že dalším, velice výrazným prvkem sókratovských dialogů, je pátrání po ideji dané věci, po její podstatě, což je součástí oné dialektické formy vedení dialogu. O tom však podrobněji v dalších kapitolách.⁶⁶

Při čtení Platónových dialogů je tedy důležité a zcela zásadní neztotožňovat názory v promluvách postav a názory autora dialogu pouze jako jejich tvrzení, čemuž říkáme vertikální čtení dialogu, ale hledat také hlubší provázanost, kdy zapojujeme jednotlivé otázky i odpovědi do hlubších kontextů a čteme jednotlivé texty horizontálně.⁶⁷

A pokud chceme zjistit, které z myšlenek jsou myšlenky Platóna, a které účastníků jeho dialogů, je vhodné zmínit slova Leo Strausse, o která se opírá i docent Havlíček ve své knize *Dialog, etika a politika*: „*Chceme-li poznat, co si o životě myslí Shakespeare, a ne Macbeth, musíme Macbethovy řeči posuzovat ve světle hry jako celku. Díky tomu zjistíme, že ve světle hry jako celku není život prostě nesmyslný, ale že ztrácí smysl pro Macbetha.*“⁶⁸ Stejně tak je tomu u Platóna. Pokud budeme číst jeho dialogy jako dramatická díla, nesmíme ztotožňovat myšlenky a názory Platóna s myšlenkami a názory postav, které v dialozích vystupují. Jeho nazírání na svět a styl myšlení budeme hledat v celkovém uspořádání dialogu.⁶⁹

⁶⁶ HAVLÍČEK, Aleš. *Dialog, etika a politika: studie k Platónovým raným a středním dialogům*. Praha: OIKOYMENH, 2015, s. 27–37.

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ Tamtéž, s. 38.

⁶⁹ Tamtéž, s. 38–39.

4 Sókratova metoda dialogu

4.1 Sókratovská otázka

Jak bylo řečeno v minulé kapitole, byl to Platón, kdo zaznamenával rozhovory svých přátel formou psaného slova. Sókratés tyto rozhovory – dialogy vedl. To on byl povětšinou hlavní postavou všech Platónových dialogů. Ale „*byl to zvláštní druh rozhovoru a poučení, kterého Sókratés používal. Obvyklý vztah, kdy se žák ptá a učitel odpovídá, je u něho obrácen. Sókratés je tím, kdo se táže.*“⁷⁰ A jak tedy vypadá taková sókratovská otázka?

Je známo, že Sókratés málokdy usiloval o nějaké vědění, avšak rád býval tím, kdo otrásal ne-věděním jiných.⁷¹ Otázky, které pokládal, se nezabývaly přírodou, ale týkaly se každého člověka. Zpravidla to byly otázky, které se na první pohled nezdály příliš složité a komplikované, ale pokud se na ně zeptal Sókratés, mistr dialogu a hledač pravé podstaty věcí, i ta nejjednodušší odpověď, nebo možná právě ta nejjednodušší, se rozvinula v dlouhý rozhovor.

Většinou kladl otázky, ve kterých pátrá po tom, co je X. Tedy například: „Co je láska?“, „Co je uměřenost?“, „Co je statečnost?“. Láska, uměřenost a statečnost jsou v tomto případě proměnnou X. Jak vidno, jsou to otázky, na které nelze odpovědět pouze ano či ne. Zároveň ale není jasné, jakou odpověď od svého partnera v dialogu tazající očekává. Chce snad Sókratés vědět, co X znamená? Přeje si vědět definici X? Či očekává, že mu dá odpovídající nějaký příklad onoho X? Jak je vidět, z takto nejasně formulované otázky můžeme jako odpovídající jen stěží odhadnout, co od nás tazající očekává za odpověď. A tak se lehce může stát, že začneme odpovídat na otázku, o níž ani nevíme, co znamená.⁷² Důležité je tedy správně porozumět položené otázce. A protože jí často jednotliví účastníci dialogu porozumí buď špatně, nebo neúplně, dostává se Sókratovi na jeho otázky jen polovičatých odpovědí. Takto pak často dotazovaní jmenují jen určité příklady toho, co je X, avšak v nich není možno obsáhnout vše, čím X doopravdy je. Platón tuto záměnu určitého X označuje za

⁷⁰ STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*. 3. vyd. Praha: Zvon, 1991, s. 113.

⁷¹ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období: Sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*. Praha: OIKOYMENH, 2000. Dějiny filosofie, sv. 2, s. 113.

⁷² Tamtéž.

existenciální zaslepení a říká, že lidé často a chybně mísí X s tím, co X znamená. Tak tedy dojde k záměně idey a pouhého odrazu a lidé začnou odraz považovat za ideu.⁷³ Avšak to, po čem se Sókratés ptal, nebyly výčty jednotlivostí, nýbrž to, čím se ony věci nelišily od sebe navzájem a to, co je činilo stejnými. Platónsky řečeno bychom tedy řekli, že se dožadoval idejí daných věcí. Idea je tedy něčím, co odkrýváme v dialektické hře. Ale nejen, že ji v dialogu hledáme a formujeme, my ji vystavujeme jakési analýze, ve které ji probíráme zkoumáním. A právě v tomto je vidět touha člověka po moudrosti. Hledání pravdy může znamenat totiž více než její vlastnění.⁷⁴

„Co je X?“ je tedy zásadní filosofickou otázkou v sókratovských dialozích. Jen pokud si jsme jisti tím, že známe X, můžeme o něm říct, čím jest. A stejně tak, pokud chceme vědět, jak se to s X má. Nebylo by přece možno správně hovořit o tom, je-li má maminka hodný člověk, kdybych ji neznala. A tak se tedy znalost onoho X stává podstatnou záležitostí ve většině sókratovských dialogů. Pro Sókrata je zpravidla úkolem, záhadou a výzvou zároveň. Pro mnoho jeho partnerů bývala mnohdy zdrojem rozhořčení a k pravdivé a jasné odpovědi na tuto otázku se tak často diskutující ani nedostali. Důvody, proč tomu tak bylo, přičítal Sókratés, kromě jiného, především formálním nedostatkům odpovědí jeho partnerů.⁷⁵

Zcela zásadní pro hledání pravdy je tedy ono napadení jistoty druhého člověka. To činí Sókratés dialektickou metodou, pomocí níž probouzí partnera z jistoty k otázce, a tím ho přivádí v nejistotu.⁷⁶

4.2 Rozpomínání se

Je ale na místě ptát se, kde se ona znalost „X“ bere, pokud ji v sobě zkrátka nemáme? Jak je možno vědět o něčem, o čem nemáme žádné povědomí? Sókratés zde hovoří o jakémsi rozpomínání se. To je možné proto, jak vysvětluje Sókratés v Platónově dialogu Menón,

⁷³ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období: Sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*. Přeložil Miroslav PETŘÍČEK. Praha: OIKOYMENH, 2000. Dějiny filosofie, sv. 2, s. 113.

⁷⁴ BALABÁN, Milan. *Logos a svět (sborník k sedmdesátinám L. Hejdánka a J. S. Trojana)*. Praha: OIKOYMENH, 1997, s. 102.

⁷⁵ GRAESER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období: Sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*. Přeložil Miroslav PETŘÍČEK. Praha: OIKOYMENH, 2000. Dějiny filosofie, sv. 2, s. 115.

⁷⁶ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 99.

neboť naše duše je na rozdíl od těla nesmrtelná.⁷⁷ Myšlenka nesmrtelnosti duše je mimo jiné zmíněna například v Symposiu. Zde o ní hovoří Pausanius a špatným milovníkem nazývá toho, kdo miluje více tělo, které je nestálé, nežli stálou duši. A tak, jestliže někdo miluje věc nestálou, znamená to, že sám je nestálý.⁷⁸ Nesmrtelnost duše tedy znamená, že se každá duše několikrát narodila a viděla všechny věci, takže neexistuje nic, co by nepoznala. A proto člověku neúnavnému nebrání nic v tom, aby ty věci, o kterých nic neví, sám našel. Hledání znalosti není totiž nic jiného než vzpomínání. Přesněji rozpomínání se.⁷⁹ I proto Sókratés nejspíše tvrdí, že pravda se rodí v dialogu a nepřichází na ni on svými otázkami, ale ten, kdo na jeho otázky odpovídá, tedy ten, kdo se rozpomíná.

4.3 Sókratovská odpověď

Když jsme si popsali, jak vypadala sókratovská otázka, je nutno zmínit se, alespoň krátce, také o sókratovské odpovědi. Z dialogů, ve kterých Sókrates vystupuje, je totiž patrné, že umí spíše otázky klást než na ně odpovídat. Že je mistr v pokládání otázek a zdrženlivý v odpovídání na ně. Této nedorozumění otázek a občasné zmatečnosti odpovědi si všimli i všichni ti, kdo četli rané Platónovy dialogy.⁸⁰ Avšak možná stojí odpověď v pozadí za otázkou proto, že je pro Sókrata samotné probuzení k otázce důležitější než odpověď na ni.⁸¹ Celá jeho moudrost přece tkví v tom, že si je vědom toho, že nic neví. Ale ví, že ze všech nejdůležitější jsou mravní otázky a duševní vzdělávání se. Na mravní obraz té doby měl tedy odpověď v podobě otázek, a toto tážení se pak snažil vzbudit i u druhých.

4.4 Aporie, maieutika, elenktický prvek

Ukažme si nyní základní prvky, ze kterých je sókratovský dialog složen.

Sókratés často přirovnával svou metodu vedení dialogu k umění jeho matky – porodní báby, jak jsme se dozvěděli ve druhé kapitole. Pro toto přirovnání máme ve filosofii název maieutika. Tvrdil totiž o sobě, že stejně jako porodní báby nerodí dítě, ale pouze jej přivádí

⁷⁷ PLATÓN. *Euthydémos, Menón*. Praha: OIKOYMENH, 1992, s. 88.

⁷⁸ PLATÓN. *Listy: Filebos, Gorgias, Symposion, Faidros, Listy*. Praha: Jan Laichter. 1945. Symposion, s. 29.

⁷⁹ PLATÓN. *Euthydémos, Menón*. Praha: OIKOYMENH, 1992. Menón, s. 88.

⁸⁰ PLATÓN. *Euthyfrón. Obrana Sókrata, Kritón*. Praha: Jan Laichter. 1942, s. 108.

⁸¹ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 99.

na svět, tedy mu na svět pomáhají, tak ani on nemá za úkol moudrost rodit, nýbrž jí na svět pomáhat.⁸² Existují zde však jisté rozdíly mezi Sókratovým maieutickým uměním a činností babickou. Na rozdíl od porodních babic, které pomáhaly ženám, on pomáhal mužům. Nezajímala ho při tom vnější složka – tělo, ale složka vnitřní – duše. Celý tento proces navíc konal proto, aby zjistil, zda na svět přišel přelud, nepravda, nebo myšlenka opravdová, pravdivá. To se babicím stát nemohlo, protože tělo novorozence nikdy nebývá pouhým přeludem.⁸³

Jak ale Sókratés této pravdě pomáhal na svět „v praxi“? Za nejdůležitější prvek jeho metody považuje I. Kanakis aporii. To znamená, že účastník dialogu přichází do debaty zpravidla s jasně vyhraněným názorem na určitou věc. Tento názor je však vzápětí otázkami, které Sókrates promyšleně klade, zcela vyvrácen a partner, který byl v počátku dialogu přesvědčen o správnosti svého mínění, je naprosto znejistěn. Znejistění partnera a přivedení jej do aporie, nikoli správná odpověď, jsou prvotním cílem Sókrata. Doslova „*vést partnera do posledních důsledků jeho tvrzení*“⁸⁴. Uvedení partnera do naprosté nejistoty a jeho následná touha po odhalení správné odpovědi tak zároveň slouží jako jistá forma motivace. Tomu se ale budeme věnovat v poslední kapitole mé práce.

Pokud budeme zkoumat aporii blíže, zjistíme, že ji můžeme rozdělit do dvou úrovní, a to jednak na aporii dílčí, a jednak na aporii závěrečnou. Dílčí aporie je ono přiznání nevědomosti a pochybnosti v začátcích dialogu, je to tedy výsledek špatného definování toho, na co byl partner v dialogu tážán. Po dílčí aporii, tedy po tom, co jeden z účastníků dialogu přizná, že se mýlil, mohl by dialog zajisté skončit, tak jak tomu bylo v raných Platónových dialozích, např. v dialogu Hippias. Závěrečná aporie, která může nastat jen po dílčí aporii, je však dalším stupněm v poznávání diskutovaného problému, tentokrát se společným předpokladem, kteří si partneři určí, a navíc s novými metodami. Až závěrečná aporie nám tedy umožňuje nacházet v dialogu nové pravdy. Pokud i tato druhá část končí aporií, stává se tak zpravidla proto, že Sókratova hypotetická metoda zůstala partnerem

⁸² FISCHER, Josef Ludvík. *Případ Sokrates*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 108.

⁸³ PETRŽELKA, Josef. *Pedagogické aspekty sokratovského dialogu*. In: *Pro-Fil*. [online]. Brno: Katedra filosofie, FF MU, 2000.

⁸⁴ Tamtéž.

nepochopena. Dílčí aporie je tedy výrazem neschopnosti nalézt nezpochybnitelnou definici, kdežto závěrečná aporie bývá nepochopením.⁸⁵

V Sókratových dialozích je tedy možno nalézt dva prvky, přičemž oba dohromady tvoří dokonalý pár. První z nich je popírající, elenktický prvek, jehož výsledkem je aporie a při kterém Sókratés vyvolává v partnerovi pochyby. Druhý prvek nazýváme maieutický, nalézající, skrze který Sókratés svému partnerovi pomáhá nalézt správnou odpověď.⁸⁶

Kde a jak se však rodí tato správná odpověď, tato pravda? Není tím primárně dialog jako takový, jako spíše nitro každého z nás. To uvnitř nás se rodí pravý náhled. Při tom je však nutno nebýt v dialogu mimo logos dané řeči, a naopak být v naší přítomnosti niterný. Dialog tedy při zrodu nové myšlenky pomáhá jen jaksi zvenčí. A naše nitro je prostorem pro zrození nové myšlenky.⁸⁷

4.5 Motiv dialogu s ohledem na dialektiku

V předchozí kapitole jsme zmínili základní pojmy a prvky týkající se sókratovských dialogů. To by však nemohlo být zcela kompletní, kdybychom nezmínili motiv dialektiky, který prostupoval naprosto všechny platónské dialogy, ve kterých vystupoval Sókratés jako jakýsi milovník dialektické hry.

Ve Filosofickém slovníku máme pojem dialektika charakterizován v původním Platónově chápání jako „*umění dospěti otázkami a odpověďmi k nejvyšším pojmům, ideám, tedy umění dokazování*.“⁸⁸ Teprve, když jsou totiž v dialogu obě strany schopny se zeptat, co myslí tím, co říkají, tj. jsou schopny ptát se na podstatu věci, máme dialog v platónském slova smyslu. Z platónského dialogu dělá dialog právě ono spění k idejím. Tedy to, co platí s podstatnou nutností.

⁸⁵ HAVLÍČEK, Aleš. *Dialog, etika a politika: studie k Platónovým raným a středním dialogům*. Praha: OIKOYMENH, 2015, s. 34–37.

⁸⁶ PETRŽELKA, Josef. *Pedagogické aspekty sokratovského dialogu*. In: *Pro-Fil.* [online]. Brno: Katedra filosofie, FF MU, 2000.

⁸⁷ PALOÚŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 55–56.

⁸⁸ KRATOCHVÍL, Josef, Karel ČERNOCKÝ a Otakar CHARVÁT. *Filosofický slovník*. Brno: Občanská tiskárna, 1934, s. 53.

Dialektika, prostřednictvím které se toto spění k idejím děje, má za úkol doslova usvědčovat. Ukazovat, že dva názory, které byly do rozhovoru přivedeny, nejsou navzájem slučitelné. Pomocí správně kladených otázek se pak postupně přichází na to, které z nich je třeba zamítnout. To vše je proces velice dlouhý a náročný.⁸⁹

Očista duše, o které Sókratés mluví, se děje pomocí očisty řeči, logu. To celé se pak děje pomocí dialektiky, ve které je odděleno to, co jest, od toho, co není.⁹⁰

Jak bylo řečeno výše, dialektická rozprava je vedena s ohledem na ideu. To je velice důležitý pojem. Nyní se podíváme na to, jak s ním pracuje Platón, abychom mohli lépe pochopit to, proč k němu má sókratovský dialog spět.

Platón totiž v jednom ze svých listů, konkrétně v sedmém, popisuje, jak se to má se jsoucný. Ke každému z nich dle něj náleží tři věci, kterými musí vznikat vědění – jméno, výměr, obraz. Čtvrtá věc je vědění samo a za pátou je nutno považovat to, co jest opravdovým jsoucнем.⁹¹

Vše uvádí na příkladu kruhu. Jménem kruhu je právě ono vyslovené „kruh“, výměrem zase to, že kulaté je to, co má od obvodu ke středu stejnou vzdálenost. Obrazem kruhu je pak to, co je kresleno, malováno a smazáváno, ale s pravým kruhem to nemá nic společného. S tím se neděje žádná z těchto změn, protože je něčím jiným. Čtvrtou věcí je vědění o kruhu, rozumové poznání. Ze všech těchto čtyř věcí je nejbližší páté věci, opravdovému jsoucnu, jedině rozumové poznání, vše ostatní je vzdáleno. Proto je v sókratovských dialozích tolik kladen důraz na rozum a na hledání pravé idey věcí. Protože stejně jako tomu bylo u kruhu, bývá tomu přesně tak i u pojmů jako jsou spravedlnost, uměřenost či zdatnost, po jejichž podstatě Sókratés v dialozích pátral. Bez pochopení těch čtyř věcí – jména, výměru, obrazu a vědění však není možno dospět k poznání věci páté. Avšak není možno zaměřit se jen na ně a zůstat jen u nich, neboť objasňují sice jakost jednotlivých jsoucnů, ale ne jejich podstatu.

⁸⁹ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 97.

⁹⁰ PATOČKA, Jan. *Platón. Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992, s. 269.

⁹¹ PLATÓN. *Listy*. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: OIKOYMENH, 1996. Sedmý list, s. 54.

A právě podstata jednotlivých pojmů a věcí byla tím, k čemu chtěl Sókratés pomoci dialekticky vedených dialogů dospět.⁹²

Dalo by se říct, že Sókrates celý svůj život žil v souladu se svými myšlenkami a v druhých osobách hledal pravdu. Lidi pronásledoval jako myslivečtí psi divokou zvěř a každého z nich podroboval nutnosti podívat se do hloubky svého vědomí, k čemuž mu pomáhaly dobře kladené otázky.⁹³

V Platónově díle *Lachés* je doslova napsáno, že „*kdokoliv se Sókratovi přiblížil a začal s ním rozmlouvat, nemohl bez ohledu na téma konverzace odejít dříve, než se sám nad sebou nezamyslel.*“⁹⁴ Zůstává však otázkou, zda tento nárok univerzálnosti nekládal do úst Sókratovi pouze Platón, který tak prostřednictvím toho uvedl na svět svou nejznámější teorii – teorii idejí.⁹⁵

4.6 Sókratův daimonion a náboženský aspekt

Jako v čemkoli jiném, i v dialogu je nutno se trénovat. A tak ani Sókratés nebyl mistrem dialogu odjakživa. Existují zprávy, například od Díogena Laertia, že se Sókratovi v rozhovorech lidé často pošklebovali a opovrhovali jím. On se tím však příliš nezabýval a vše z toho snášel.⁹⁶

Z tohoto jest tedy patrné, že i když se začal procvičovat ve vedení dialogu již jako mladý, asi dvacetiletý hoch, jeho začátky nebyly příliš úspěšné. Nemožno však pochybovat o tom, že byl velice talentovaný a záhy v této zdatnosti předběhl mnohé jiné. A tak se postupně ze Sókrata později stal v dialogu těžký soupeř. I když mu o soupeření a převahu nad druhými, jak víme, nikdy nešlo.⁹⁷ Avšak dotázal se jednou jeden ze Sókratových obdivovatelů, jeho žák Chairefón, delfské věštkyně, a ten příběh je dobře znám, s dotazem, zda existuje na světě

⁹² PLATÓN. *Listy*. Praha: OIKOYMENH, 1996. Sedmý list, s. 55.

⁹³ CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filozofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 32.

⁹⁴ Tamtéž, s. 32–33.

⁹⁵ Tamtéž, s. 36.

⁹⁶ LAERTIOS, Díogenés. *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*. Pelhřimov: Nová tiskárna, 1995, s. 88.

⁹⁷ PALOUŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 57.

někdo moudřejší, než je Sókratés. Na to mu delfská věštírna odpověděla, že na světě není moudřejšího člověka. Tu byl Sókratés z tohoto výroku zmaten. Nic moudrého přece nepronášel a nebyl si tak vědom toho, v čem by měl být moudrým. Jenže výrok delfské věštírny byl božským poselstvím a není přece nikterak možno, aby se bohové pletli, pomyslel si.⁹⁸ A tak se následně pouští do rozhovorů s různými lidmi. Povídá si s řemeslníky, básníky, a zjišťuje, že všichni z nich jsou zabředlí v představě, že všechno ví, i když to tak ve většině případů není. Z toho tedy Sókratés usuzuje, že jeho moudrost tkví oproti všem ostatním v tom, že on jediný ví, že nic neví. Že si je vědom své nevědomosti. A tak se rozhodne chodit po Athénách a tuto nevědomost probouzet v každém, s kým se dá do dialogu. To taky považuje za svou největší a celoživotní službu své obci a bohům.⁹⁹

A právě na této cestě, když netuší, co v té či oné situaci činit, provází ho něco, co nazval daimonion. Často je toto slovo mylně překládáno a chápáno jako dnešní svědomí. Avšak Daimonion byl sofistikovanější, byl něčím, co mu bránilo získávat si obdiv ostatních špatným způsobem. Byl něčím, co bychom dnes mohli nazvat vnitřním hlasem božím. Jakousi překážkou, která mu znemožňovala učinit cokoli, čím by se provinil proti bohům. „*Slyším jakýsi hlas, který mi brání, abych se něčím neprovinil na božstvu,*“¹⁰⁰ doslova říká v dialogu Faidros. A zde vidíme, jak byl, kromě velkého umění vést diskuzi, hluboce zakotven v náboženství. Vždyť to byl právě Sókratés, který tolik věřil na sílu modlitby. Modlil se tak například k bohu Erotovi, aby o něm mluvil dobře a k bohům místa, na kterých dialogy probíhaly, aby byly niterně krásné. Daimonion tedy fungoval jako jakýsi prostředník mezi Bohem a Sókratem.¹⁰¹ Paradoxní však je, že to byla právě bezbožnost, za kterou byl na konci svého života souzen. To Melétos na něj křičel, že nevěří v Bohy, ale jen v daimony, aniž by tušil, že daimonion je pro Sókrata především hlasem božím, jak mu také Sókrates následně s klidem vysvětluje: „*A kdo jsou, ti daimoni? Hříšní synové Bohů? Ty tedy tvrdíš, že já nevěřím v Bohy, ale pouze v existenci jejich synů. To je, jako bych řekl, že věřím*

⁹⁸ PALOUŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 58.

⁹⁹ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 103.

¹⁰⁰ PALOUŠ, Radim. *K Filosofii výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 49.

¹⁰¹ PALOUŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 60.

v hříbata, ale nevěřím v koně.“¹⁰² Sókratovo uchopení daimonia je proto další z věcí, která je stěžejní pro pochopení jeho filosofie.

4.7 Dialog jako starost o duši

Bylo již několikrát zmíněno, že to, k čemu se měl ubírat dialog, byl logos řeči, její smysl. Ten však není možno nalézt kdesi mimo nás, je třeba hledat ho uvnitř sebe. A právě ono podrobení člověka svému nitru a vystupování skrze něj jej osvobozuje od pýchy, ctižádosti či touhy po moci. Všechno to se děje skrze naši duši. Celá dialogická hra je proto u Sókrata starostí o duši.¹⁰³

Pro lepší pochopení celé problematiky je dobré zaměřit se na charakteristiku těch, se kterými Sókratés vede své rozhovory. Zpravidla se totiž jedná o lidi, kteří jsou si až příliš jistí sami sebou a svou pravdou. Tyto nedobré charaktery chce Sókratés jakoby „očistit“. K tomu má pak jeden jediný prostředek a tím je logos jako řeč. „*Toto zacházení s dušemi pomocí logu Platón často obrazně představuje jako lékařství duše.*“¹⁰⁴

Akteři, kteří se účastní dialogů se Sókratem, jsou pak metaforicky řečeno léčeni z nemoci, o které ani neměli tušení. Z jednotlivých slov a vět svých partnerů pak Sókratés poznává, jak na tom jsou se svým bytím. Jejich řeč totiž ukazuje, zda jejich bytí skutečně je nebo není. Poukazuje na to, že si člověk častokrát odporuje, aniž o tom ví, a že taková řeč, ve které je sporu a neshody, ukazuje vlastně na vnitřní rozrušenost a mrtvost bytí toho, kdo hovoří, neboť neshoda vlastně znamená nicotu. Naše řeč navíc dokáže odhalit i taková jsoucna, která se snažíme maskovat a zahalit například překřikováním ostatních či zastrašováním druhých našimi posměšky. To vše neukazuje nic víc než právě naši vnitřní prázdnotu.¹⁰⁵

Ovšem Sókratova řeč v jeho léčbě není bez určitých zásad. Tak například Sókratés odmítá přednášku a každou dlouhou řeč, při které by, jak se ironicky zmiňuje, na konci mohl

¹⁰² CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filosofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 21.

¹⁰³ PALOUŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 18.

¹⁰⁴ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 110.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 112.

zapomenout, o čem vlastně řeč byla. Naopak je zastáncem řeči krátké, trefné a doporučuje také krátké otázky, na které budou následovat krátké odpovědi. Odpovědi typu „ano“ a „ne“, které v jeho dialozích často spatřujeme, nám mohou mnohdy připadat jako zbytečné. Avšak není tomu tak, neboť Sókratés v dialogu prezentuje před druhým své myšlenky, a protože mu nejde o to, aby je druhý pouze přebíral, chce znát především jeho názor. Proto potřebuje od svého partnera vyjádření souhlasu či nesouhlasu. Ovšemže člověk může odpovědět pouze ledabyle, aniž by se nad svou odpovědí více zamyslel. Sókratés také nepovažuje slovo za cosi subjektivního, co by se nemohlo vymykat naší kontrole, avšak je toho názoru, že „*není žádného slova, za kterým nikdo nestojí*.“¹⁰⁶ Každé slovo tedy má svého majitele, který za něj zodpovídá. Proto odmítá souhlasy typu „necht’ je tedy po tvém“ či „chceš-li“. Těmito souhlasy se totiž ten, kdo je vyslovil, zříká své zodpovědnosti. Nejedná se navíc pak o vyvrácení nějakého „chceš-li“, nýbrž o vyvrácení Sókrata.¹⁰⁷

Elenchos, tedy uvedení partnera do pochybnosti o svém mínění, uvedení jej do vědění o nevědění, i když se to často nemuselo podařit, zejména pokud stál v dialogu proti Sókratovi někdo z řad sofistů, které nebylo možno přesvědčit o jejich nepravdě, byl tak prvním krokem sókratovského starání se o duši.¹⁰⁸

4.7.1 Sókratovská ironie

Sókratés před druhými hrál vždy neznalého a žádal po nich na každou otázku přesnou odpověď. A s každou další otázkou ještě přesnější odpověď, než byla ta předchozí. To vše činil tak, aby byl dotazovaný nakonec postaven před své vlastní protimluvy.¹⁰⁹

Byl to člověk, který ostatní směřoval k pyšnosti svým obdivem nad nimi, aby jim mohl následně ukázat jejich slabé stránky. Zároveň byl také člověkem, který o sobě prohlašoval,

¹⁰⁶ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 113.

¹⁰⁷ Tamtéž.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 114.

¹⁰⁹ CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filozofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004, s. 33.

že jeho vědění spočívá v nevědění. Prvek ironie, patrný z předchozích příkladů, byl Sókratovi vlastní. Patřil však k jeho starání se o duši a není proto třeba brát jej negativně.¹¹⁰

Ironie je u něj dána dvojznačností pramenící z jeho vlastního způsobu života. Sókratés sice byl stejným člověkem jako jiní, používal stejné pojmy jako oni, avšak zároveň za těmito pojmy viděl něco víc, dával jim jiný smysl než ten, který viděli ostatní. A přesně v tomto je položena základní podstata jeho ironie, tedy dvojsmysl.¹¹¹

Tuto dvojznačnost a dvojí rovinu je možno uvést na příkladu Xenofontovy kapitoly o Theodotě, i když byl právě Xenofont povětšinou tím, jemuž smysl Sókratovy ironie unikal. Tento příklad je však i přes jeho jednoduchost velmi duchaplný.

Tak tedy, jednoho dne Sókratův „žák“ povídal Sókratovi o jedné athénské ženě, která byla výjimečná svou krásou a měla mnoho obdivovatelů. Sókratés se tedy rozhodl, že se na ni musí jet podívat osobně, i tak se také stalo. Když k Theodotě přijeli, maloval ji zrovna malíř, ale po skončení jeho díla se dali Sókratés s Theodótou do řeči. Protože si mezitím Sókratés všiml, že je Theodotin dům velice draze zařízen, zeptal se jí, zda vlastní statek, dům či dílnu, které by jí dávaly peníze. Na vše následuje záporná odpověď a Theodota své příjmy vysvětluje tak, že žije z dobrodiní těch, kteří jí jsou nakloněni. Sókratés se tedy táže, jak to dělá, že má tolik přátel, načež jej Theodota prosí, aby jí v její honbě za přáteli byl nápomocen. Sókratés odpovídá, že si ho bude muset nejprve získat, a tak ať ho tedy navštěvuje. Ale upozorňuje ji, že má málo času a kromě toho má přítelkyně, které mu nedovolují odejít a které se v noci u něj učí vařit různé kouzelné nápoje. Ty kouzelné lektvary mu totiž pomáhají v tom, aby si přilákal mnoho přátel. Zde je tedy možno si všimnout, že je Sókratés nejprve druhým z účastníků rozhovoru, následně však jeho zájem jakoby mizí. Když se totiž vzdálil, nepřemýšlela Theodota již o tom, jak si získat co nejvíce přátel a peněz, ale o tom, o jakých že to přítelkyních Sókratés hovořil a zda by jí on mohl pomoci na správnou cestu.¹¹²

¹¹⁰ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 122–123.

¹¹¹ Tamtéž, s. 123.

¹¹² Tamtéž, s. 124–125.

„V tom je skutečně pravá povaha Sókratovy ironie: dvojí rovina životní, ta, v níž se pohybují všichni a na kterou se Sókratés úmyslně staví, a rovina, jež je Sókratovi vlastní.“¹¹³ V té druhé rovině pak Sókratés využívá elenktiky, která je však jen prostředkem celé ironie. Tato ironie nás tak má nutit vše podrobovat neustálému zkoumání a neustálým pochybnostem, a to celý život, i kdybychom si snad už mysleli, že jsme vše prohlédli. Sókratés totiž naznačuje, že v životě jde o něco jiného, než o to, co se nám na první pohled zdá.¹¹⁴

4.8 Znaky sókratovského dialogu

V dialozích, které Sókratés vedl, se střídalo mnoho typů účastníků. Byli to lidé vnímaví a otevření, ale i zabeďnění a tvrdohlaví. Lidé, kteří druhým naslouchali, i ti, kteří chtěli v debatě jen prosadit svůj názor. A právě zde se dostáváme k prvnímu ze znaků charakteristických pro Sókratovy dialogy. Sókratés se totiž ve svých dialozích nikdy nesnažil tupě prosazovat svůj názor tak, aby jej všichni přijali za svůj.

Dalším charakteristickým znakem, souvisejícím s tím předchozím, bylo to, že se nikdy na své partnery v dialozích nesnažil útočit jen proto, aby s ním souhlasili. Ba naopak, to by hraničilo se sebeprosazováním, které by podle něj dobře vedený dialog také neměl obsahovat. A náš vstup do dialogu nemá být sebeprosazování, jak říká Sókratés. Sebeprosazování totiž vidí jako jakési podlehnutí sobě samému, což by bylo nevědomostí. Být moudrým v dialogu znamená opak, tedy být uměřený ve svých projevech.¹¹⁵

Jak jeho rozmluvy vypadaly dále, když se se staly něčím, o čem se učíme ve školních lavicích i o několik tisíciletí později? Snad nám to lépe přiblíží slova Alkibiada, které pronáší v Platónově Symposiu. „Zdá se, že jeho řeči jsou pořád stejné a stejného obsahu, takže každý nezkušený a neznalý člověk by se těm řečem vysmál. Avšak kdo je spatří otevřený a dostane se do nich dovnitř, nalezne především, že ony jediné z řečí mají ve svém nitru rozumný obsah, a dále že v sobě mají nejvíce božského i nejvíce obrazů dobrosti a jejich

¹¹³ PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 125.

¹¹⁴ Tamtéž.

¹¹⁵ PALOÚŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 12.

cílem že je většina toho, ba spíše všechno to, k čemu má hleděti člověk, který chce být krásný a dobrý.“¹¹⁶ Tato ze všech definic zdá se mi nejlépe vystihující Sókratovo dialogické umění.

Pokud byste četli některé z dialogů, ve kterých se objevuje Sókratés, zajisté byste si také všimli jednoho prostého vzorce, který se v jeho řečech neustále opakuje. Téměř každý jeho dialog je možno rozdělit na dvě fáze, kdy první je fáze destruktivní, ve které vždy Sókratés zpochybňuje veškerá mínění a zdánlivé pravdy, se kterými do rozhovoru přišel jeho partner, a druhá je fáze konstruktivní, ve které se Sókratés snaží pomoci svému partnerovi přivést na svět novou pravdu. To vše samozřejmě vždy s ohledem na logos a na ideu.

Profesor Jan Patočka však tyto dvě fáze popisuje ještě podrobněji. Důležitý je zde pojem elenchos, který by se dal přeložit jako vyvrácení. V jeho první etapě je vystaveno zkoumání nějaké běžné či zdánlivě samozřejmé mínění a je položena jedna hlavní otázka. Druhá, těžší etapa, se pak skládá z řady sekundárních otázek. Ty jsou pokládány tak, že není zřejmý žádný jejich jasný vztah k otázce původní. Jsou to otázky, které jsou přizpůsobeny Sókratovi, ne tomu, jehož názor má být jimi vyvrácen.¹¹⁷ Proto k elenchu náleží jakási nevědomost toho, komu je jeho názor vyvrácen, a kdo by byl jinak opatrný a dával by si pozor. Takto takový člověk v rozhovoru odpovídá s plnou důvěrou a Sókratés tak svého partnera, dalo by se říct, nějakým způsobem klame. Tento klam a lstivost k elenchu však patří. Když je pak vyvrácený dost daleko odpověďmi od svých otázek, ukáže mu Sókratés spojnici mezi otázkou hlavní a otázkami vedlejšími. Klam, který Sókratés v rozhovorech používá, však není jakýmsi zákeřným a zlým klamem. Sókratés jej používá naopak s dobrými úmysly, a to hlavně proto, aby se ti druhí mohli zbavit mnohem horšího a škodlivějšího klamu – sebeklamu, ve kterém se domnívají, že ví všechno.¹¹⁸ „*Sókratés musí klamat, musí uvádět do úzkých, aby mohl druhý zapustit osten pochybnosti a plochému osvícenci odkryl problém, problematičnost.*“¹¹⁹

¹¹⁶ PLATÓN. *Listy: Filebos, Gorgias, Symposion, Faidros, Listy*. Praha: Jan Laichter. 1945. Symposion, s. 78.

¹¹⁷ PATOČKA, Jan. *Platón. Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992, s. 128.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 129.

¹¹⁹ Tamtéž.

Avšak ta cesta, kterou z dialogu přichází na svět nová pravda, je mnohem více než pouhopouhá redukce dialogu na část destruktivní a konstruktivní. Sókratův způsob a postup vedení dialogu vám naprosto sebere dech. Dokáže totiž svými přesně cílenými otázkami znejistit i toho nejjistějšího člověka. A vám zůstane rozum stát nad tím, jak přesně, a zároveň s jakou ladností volí své otázky. Alkibiadés v Symposiu říká, že to, co dokáže jiný pomocí hudebních nástrojů, dokáže Sókratés jen s pomocí řeči, a kdyby jeho řeči vyprávěl někdo jiný, byť i sebehorší ve vypravování a posluchačem by byl muž nebo žena, stejně by ho poslouchali se zanícením a obdivem.¹²⁰

Otázky však nejsou kladeny se záměrem porazit a pokořit partnera, nemají být vedeny se sklony k eristickému vedení dialogu, jak je tomu mnohdy dnes. Jak bylo řečeno výše, partneři v dialogu společně hledají pravdu, ideu. „*Oba se mají snažit dozvědět, jaká je skutečnost, o níž se vede diskuse.*“¹²¹

To je tedy podstatou sókratovského dialogu. Zkoumat pravdivost dosud řečeného a zbourat i ty nejpevnější základy. Proto, když Sókratés v dialogu Agathon praví, že by Sókratovi nedovedl odporovat, odvětí mu na to Sókratés, že odporovat pravdě je těžké, ne však odporovat jemu, Sókratovi.¹²²

S tím také souvisí onen nárok na logos dané řeči, její smysl, který se stává středem mezi partnery, a ke kterému se oba vztahují. Dialog by přece nemohl být dialogem, kdyby sice hovořilo více účastníků, avšak každý z nich by hovořil na jiné téma. Avšak ani diskuze na stejné téma ještě nezaručuje správnost dialogu. Kdyby totiž všichni účastníci přece jen hovořili o stejném tématu, avšak navzájem by se neposlouchali, byl by tento dialog stejně špatný jako ten, ve kterém by účastníci nevedli rozpravu o stejném tématu. Účastníci dialogu se tedy musí navzájem vztahovat k tomu, co kdo z nich říká. Logos rozhovoru se tak nestává pouhou součástí v dialogu, ale nadřazeným prvkem, bez kterého by správně vedený dialog nemohl vůbec probíhat.¹²³

¹²⁰ PLATÓN. *Listy: Filebos, Gorgias, Symposion, Faidros, Listy*. Praha: Jan Laichter. 1945. Symposion, s. 70.

¹²¹ PALOUŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 13.

¹²² PLATÓN. *Listy: Filebos, Gorgias, Symposion, Faidros, Listy*. Praha: Jan Laichter. 1945. Symposion, s. 52.

¹²³ PALOUŠ, Radim. *K Filosofii výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 57–58.

Příznačné pro všechny dialogy také je, že v nich Sókratés odmítá benevolenci svých partnerů. Například když už je někdo celou diskuzí unaven a nechce se na ní dále podílet. Tu se ale Sókratés nesmíří s pouhým: „Ať je tedy po tvém.“ V žádném případě nemůže být po jeho, pokud by to ovšem neznamenal, že to bude pravdivé. Zde opět vidíme onen nárok pravdivosti výroků. Sókratés tedy v rozmluvách odmítá veškerá „jestliže chceš“, nýbrž požaduje od svých partnerů, aby se těmto slovům vyhýbali a nepoužívali je. Nepřípustné je také slovo „snad“, které v sobě obsahuje velkou dávku neurčitosti. Chce tedy, aby partneři věc zkoumali podle svého rozumu a vyjadřovali se k ní opravdově.¹²⁴

Důležité dále je, aby účastníci dialogu neodpovídali v afektu a momentálním rozhořčení. To by totiž nebylo rozumné. V dialogu se máme držet právě toho, co nám říká rozum. V těch chvílích, kdy by snad druhý byl něčím dotčen a jeho pozornost by byla věnována něčemu jinému, máme ho přivést zpět k jádru rozhovoru a věnovat se tomu, co bylo jeho tématem od počátku.¹²⁵

Opravdu věcná rozmluva si ovšem žádá také věcnost všech jejích účastníků. Ti se mají navzájem upozorňovat na své chyby. A také jakékoliv žertování, které by mělo druhého zesměšnit, musí stranou. Žertování je totiž hodno dítěte a ve vážném rozhovoru nemá své místo. Takový rozhovor má být veden mezi osobami, kterým vládne přátelství a navíc za předpokladu, že se navzájem úmyslně neklamou.¹²⁶

Co se týče strukturních rysů Sókratových rozhovorů, dialog většinou začíná položením otázky „Co je X?“, jejíž odpovědi jsou dále v rozhovoru rozvíjeny a vyvráceny účastníky rozhovoru. Účastna může být pouze dvojice, jako je tomu v Kritónovi, ale může to být i více osob, jako tomu je například v Platónově Symposiu. Podstatné však je, že tyto osoby na položenou otázku nikdy neodpovídají najednou. Zpravidla bývá také konečné tvrzení odpovídajícího odlišné od jeho tvrzení počátečního, toho, se kterým do dialogu přicházel.

¹²⁴ PALOUŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 14.

¹²⁵ Tamtéž.

¹²⁶ Tamtéž, s. 14–15.

Pokud je tedy tvrzení diskutujícího v rozporu s dříve přijatým tvrzením, může tvrzení buď změnit, nebo setrvat na původní pozici.¹²⁷

Z předchozích odstavců je tedy patrné, že vést dialog znamená především jít společnou cestou účastníků rozhovoru k nalezení pravdy, kdy se na této cestě nikdo z nich nemá nechat unést touhou svého sebeprosazování, ani nemá hovořit tak, aby se zalíbil druhému, avšak má být věrný svému logu. Celá tato cesta, toto hledání pravdy, však mnohdy může být putováním zeměmi nenavštívenými a kouty neprobádanými. I proto má metoda dialogu u Sókrata svůj velký význam. Mnohé nás totiž může napadnout, až když o tom začneme hovořit nahlas, při samotném sdělování.¹²⁸

¹²⁷ BALABÁN, Milan. *Logos a svět (sborník k sedmdesátinám L. Hejdánka a J. S. Trojana)*. Praha: OIKOYMENH, 1997, s. 91–92.

¹²⁸ PALOUSH, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008, s. 15.

5 Sókratovský dialog jako jedna z výukových možností

5.1 Elenktika jako motivační prvek

Sókratův dialog v sobě skrývá cosi významného, co můžeme aplikovat do dnešní výuky. Je to důležitý faktor, který nám pomáhá dosahovat určitých výsledků. Tímto faktorem je motivace a v následujících řádcích se tedy budeme věnovat motivačnímu prvku v dialozích, ve kterých Sókratés vystupoval.

Jak již bylo několikrát řečeno, první z částí dialogu, elenktická, uvrhla partnera v aporii a měla za úkol vyvrátit všechny jeho jistoty a zbourat i ty nejpevnější základy jeho mínění. Pokud se nad tím zamyslíme, co tedy nejspíše musí přijít ve chvíli, kdy jsme jako partner v dialogu, který do něj přišel přesvědčen o své pravdě, najednou postaveni před to, že náš názor je chybný a nesprávný? Že zkrátka nevíme nic z toho, o čem jsme si mysleli, že víme vše? Právě tento okamžik byl Sókratovým cílem a příležitostí zároveň. Cílem proto, protože zjištění druhého o své nevědomosti byla v tomto případě výhra. Byl to úspěch. A příležitost proto, neboť poté, co si druhý uvědomil svou nevědomost, mohla následovat cesta k nalezení správného úsudku o té či oné dané věci.

Pokud si tedy představíme, že do dialogu, jehož hlavním tématem je například barva slunce, přicházíme s tvrzením, že jeho barva je zcela jistě modrá, a naše tvrzení se ukázalo jako chybné, vyvolá to uvnitř nás jakousi touhu po správném poznání. Budeme chtít vědět, jak se to tedy s barvou onoho slunce ve skutečnosti má. Na stejném principu stojí také všechny dialogy, které vedl Sókratés.

Takový příklad motivačního prvku můžeme demonstrovat na příkladu otroka v dialogu Menón. V jeho průběhu se otrok, kterého Menón oslovil, domnívá, že ví, která je strana osmistopého čtverce a ani si nemyslí, že by mohl být v nejistotě. Po položení pár otázek od Sókrata však zjišťuje, že se mýlil. A i když ještě neví, jak se to s oním čtvercem doopravdy má, už se ani nedomnívá, že by to mohl vědět. Sókratés se dále ptá, zda by otroka napadlo hledat pravdu o tom, o čem se domníval, že to ví, kdyby neupadl to této nejistoty, do této aporie? A tak tedy funguje princip motivace v Sókratových dialozích, kdy druhého uvádí do nevědomosti a ten díky objevení své nevědomosti následně objevuje pravdu. Řekli bychom

tedy, slovy Sókrata, že ten, kdo objeví svou neznalost, poté čerpá prospěch z tohoto strnutí, které mu on, Sókratés, způsobil, stejně tak, jako by byl rejnok.¹²⁹

Stejně tak je tomu i v dialogu Alkibiadés I, kde chce jít Alkibiadés do politiky, protože se domnívá, že může svým spoluobčanům dobře poradit a sloužit. Avšak teprve poté, co mu Sókratés ukáže, že se mýlí, protože vlastně přesně neví, co je spravedlivé a prospěšné, a tedy ani nemůže být dobrým politikem. Alkibiadés je pak schopen začít se učit a hledat správné odpovědi.¹³⁰

Motivační prvek v Sókratových dialozích je tedy výrazný a je rozhodně něčím, s čím by měl pedagog po sókratovském vzoru pracovat, neboť nevědomost či špatná vědomost je pouze chybou, a ta rozhodně není něčím, čeho by se měl žák bát a pedagog jej za ni trestat. Každá chyba totiž může vést k novému a lepšímu poznání – ne nadarmo se totiž říká, možná po sókratovském vzoru, že nejlepším učitelem bývá naše chyba, a že chybami se člověk učí.

5.2 Dialogický vztah učitele a žáka

Dialog ve výuce předpokládá určité partnerství mezi učitelem a žákem. Jak píše Hejlová, „podmínkou je, aby oba aktéři vstoupili do rozhovoru v roli partnerů s vlastními zkušenostmi.“¹³¹ Pedagog má být tedy jakýmsi průvodcem na cestě k poznání, stejně tak, jako jím byl Sókratés. Nemá žákům předkládat již hotové pravdy, ale k těmto pravdám je má přivádět po cestě složené z otázek. Žáci pak sami budou docházet k poznání svým postupným hledáním odpovědí na kladené otázky.

5.2.1 Funkce dialogu mezi učitelem a žákem

Dialog má ve výuce široké spektrum uplatnění. Nejen, že kognitivně rozvíjí žáky, umožňuje také zajímavou formou podávat učivo či umožňuje získávat přehled o tom, zda bylo dané učivo žáky dostatečně pochopeno. Učitel může touto formou průběžně ověřovat vědomosti žáků. Dialog také umožňuje vzájemnou výměnu životních zkušeností učitele a žáků. Žák navíc pomocí dialogu rozvíjí svou schopnost prezentovat dosavadní znalosti a schopnost

¹²⁹ PLATÓN. *Euthydémos, Menón*. Praha: OIKOYMENH, 1992, s. 92.

¹³⁰ PETRŽELKA, Josef. *Pedagogické aspekty sokratovského dialogu*. In: *Pro-Fil*. [online]. Brno: Katedra filosofie, FF MU, 2000.

¹³¹ PELCOVÁ, Naděžda, Anna HOGENOVÁ et al. *Dialog ve výchově, umění a sportu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2012, s. 149–150.

sdílet své poznatky a názory s ostatními.¹³² Všechno to je nezpochybnitelný přínos využívání dialogu při výuce.

Dalším dokladem toho, jak moc je důležitý dialog ve výuce, je i požadavek uveřejněný v irském standardu učitelské profese, který považuje dialog za průvodce žáka vedoucího jej k poznávání světa. Bohužel je dialog ve výuce mnohdy pedagogem veden nesprávně a často pak dochází k pouhému ulpívání na názorech pedagoga samotného, k jeho neschopnosti přijmout perspektivu, kterou se na věc dívá jeho žák a k následnému zapálenému stáčení rozhovoru k odpovědi, kterou chtěl pedagog slyšet.¹³³

Hejlová mimo pedagogických aspektů důležitosti dialogu zmiňuje poznatek Koláře a Šikulové, kteří upozorňují ještě na jeden důvod, proč se dialog stává v dnešní době čím dál víc potřebným, a který nemohu vynechat, přesto, že se netýká přímo výuky. A tím je jeho důležitost v době, ve které se z lidí stávají často pouze nekritičtí konzumenti informací získaných prostřednictvím různých masmédií.¹³⁴

5.2.2 Zásady vedení dialogu ve vyučování

Jak vidíme, dialog by měl mít v našich životech stále své nezastupitelné místo. Vraťme se ale zpátky k dialogu ve vyučování, neboť právě ten se mi jeví, jako studentce pedagogické fakulty, principiálním, a rozeberme si proto nyní jeho dílčí zásady. Zásad správně vedeného dialogu vytyčuje profesor Gavora ve své publikaci *Učitel a žáci v komunikaci* několik.¹³⁵

První z nich je střídání replik, tedy projevů jednoho účastníka dialogu, který navazuje bezprostředně na předchozí projev jeho partnera. Podstata této zásady tkví v tom, že pokud by nebylo zajištěno střídání replik, nejednalo by se o dialog, nýbrž o monolog jednoho z hovořících.¹³⁶

¹³² GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005, s. 73.

¹³³ PELCOVÁ, Naděžda, Anna HOGENOVÁ et al. *Dialog ve výchově, umění a sportu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2012, s. 150.

¹³⁴ Tamtéž, s. 160.

¹³⁵ GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005, s. 71.

¹³⁶ Tamtéž.

Jako další ze zásad vytyčuje profesor Gavora střídání rolí hovořícího a naslouchajícího, protože kromě replik se v dialogu střídají také role účastníků. Chvilí jsme hovořícím a chvíli zase posluchačem a následně si role opět vyměníme. Takto se naše role střídají v průběhu celého dialogu.¹³⁷

Třetí ze zásad je ta, že v průběhu dialogu na sebe s druhým partnerem musíme navzájem reagovat. Celý dialog je v podstatě reakcí jednoho z partnerů na obsah řeči druhého z partnerů a takto dokola.¹³⁸

Náš dialog by se neobešel ani bez aktivního naslouchání partnerovi. To se současně stává čtvrtou zásadou. Při naslouchání dáváme druhému najevo, že nejsme myšlenkami kdesi jinde, ale zůstáváme u jádra řeči – sókratovsky „při logu“. To můžeme ostatně činit i nonverbálně, díváme se na něj, přitakáváme mu, či vrtíme nesouhlasně hlavou.¹³⁹

Pátou, a zároveň poslední zásadou, na kterou je potřeba při dialogu pamatovat, je zásada společného hledání významu. Podobně jako Sókratés toužil v každém dialogu s dalšími aktéry najít výslednou pravdu, či nezpochybnitelnou definici nějaké ctnosti, tak se i jiní lidé ve správně vedeném dialogu snaží nalézt společný závěr a navzájem se snaží porozumět si.¹⁴⁰

5.2.3 Otázky a odpovědi jako princip dialogu

Jednou z nejpodstatnějších rolí mají v dialogu otázky a odpovědi. Aby tato práce mohla posloužit jako jakýsi návod pedagogům při jejich praxi, ve které se dialog rozhodnou používat jako jednu z výukových metod, rozhodla jsem se podat i výčet doporučení, jak klást otázky a jak nacvičovat jejich formulování. Dále se také budeme zamýšlet nad tím, proč žák neumí odpovědět na otázku učitele a co v tomto případě jako učitel máme učinit. Vycházet budu opět z díla profesora Gavory.

Profesor Gavora nám dává hned několik doporučení, jak klást otázky. První ze všeho je tedy nutno zamyslet se nad tím, zda chceme položit otázku otevřenou nebo uzavřenou. Zde se

¹³⁷ GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005, s. 71.

¹³⁸ Tamtéž.

¹³⁹ Tamtéž, s. 72.

¹⁴⁰ Tamtéž.

kloním na stranu otevřených otázek, které žákům skýtají větší možnost pro vyjádření svých myšlenek a postojů. Ideálním se mi však jeví uzavřené a otevřené otázky kombinovat tak, jak to činil Sókratés ve svých dialozích.¹⁴¹

Pokud již víme, zda budeme volit otázku otevřenou či uzavřenou, musíme ji jasně formulovat. Při nejasně formulované otázce totiž od žáků nemůžeme očekávat pochopení této otázky a následně pak nemůžeme od žáka očekávat správnou odpověď na ni.¹⁴²

Otázky je také vhodné pokládat širšímu okruhu žáků a od všech postupně žádat odpovědi.¹⁴³ Zpravidla se nám totiž stává, že se při položení otázky hlásí s odpovědí stále stejní žáci. Do výuky je ale potřeba zařadit postupně celou třídu tak, aby se nikdo necítil ostrčený. Funguje to navíc také jako forma aktivizace všech žáků.

Není také doporučováno pokládat více otázek současně a na různá témata.¹⁴⁴ Většinou se žák stejně dokáže soustředit pouze na jednu z vyslovených otázek a nad tou pak také přemýšlí. Ostatní otázky tak zůstanou nezodpovězené.

Stejně tak, jako se Sókratés musel vycvičit v umění vést správně dialog, ani učitel nemusí mít odmalička do vínku dánu zdatnost ve formulování otázek, a tak by se i on v tomto měl trénovat. V následujících řádcích se tedy pokusím popsat několik kroků při nácviu formulace otázek.

Profesor Gavora doporučuje zvolit si nejprve učivo, které dobře ovládáme a zvážit učivo, kterému chceme žáka naučit. Není také ostudou napsat si otázky pro dialog s žáky předem na papír několikrát si je po sobě přečíst. Dále také například doporučuje v průběhu opakování čtení měnit některá slova za jiná, srozumitelnější žákům. Dobré také je zamyslet se nad všemi možnými odpověďmi, které by nám žák mohl říci. Nejen, že na ně pak budeme připraveni, ale otevřeme se tak možnostem jiných odpovědí, než té jediné, kterou jsme chtěli slyšet my, protože se na danou problematiku na chvíli podíváme pohledem žáka. Nakonec otázky seřadíme do vhodného pořadí tak, aby na sebe navazovaly a byly

¹⁴¹ GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005, s. 84.

¹⁴² Tamtéž.

¹⁴³ Tamtéž.

¹⁴⁴ Tamtéž.

smysluplné, a pak si je postupně budeme číst nahlas, jako bychom byli ve třídě.¹⁴⁵ Pokud budeme tyto jednotlivé kroky nacvičovat pravidelně, je pravděpodobné, že dojde k postupnému zdokonalení toho, jak s žáky dialog správně vést.

Jestliže však žák neumí na naši otázku odpovědět i přesto, že jsme se ji snažili formulovat správně, není třeba jej z něčeho vinit. Správným krokem z naší strany by mělo být spíše hledání důvodů, proč se tak stalo. Přesto, že se nejčastěji předpokládá, že žák na naši otázku neodpověděl proto, protože zkrátka neznal probíranou látku, existuje řada dalších činitelů, které absenci jeho odpovědi mohly zapříčinit. Žák například mohl špatně porozumět otázce, kterou jsme mu jako učitelé položili. Mohlo se stát, že jsme otázku položit příliš potichu, rychle, špatně jsme artikulovali či jsme jednoduchou otázku položili příliš složitě. Při kladení otázky, pokud se nejedná o rychlý asociativní výčet myšlenek a slov, musíme volit také adekvátní čas na přemýšlení. Důležitou roli hraje i interpretace otázky ze strany žáka. Ten si mohl otázku interpretovat jinak než učitel, a tak mohla být jeho odpověď správná, jen odpovídala na jinou otázku.¹⁴⁶

Pokud se nám tedy stane, že nám žák z jakéhokoli důvodu neumí odpovědět na naši otázku, máme několik možností, jak mu pomoci. Nejrychlejším způsobem je zopakování otázky. Pokud žák otázce stále nerozumí, je vhodné ji přeformulovat. Buď otázku zjednodušit, nebo ji naopak rozšířit o nějaké příklady. Jestliže byla naše otázka příliš složitá, měli bychom ji rozdělit do několika menších podotázek, které budeme následně klást postupně. Když nám ani tehdy nebude žák schopen na otázku odpovědět, máme možnost vyvolat jiného žáka, který se již například bude hlásit o slovo, či pokud nikdo takový ve třídě nebude, zodpovíme otázku sami.¹⁴⁷ Není však pro žáky dobré, aby pedagog od otázky odcházel a nechával ji nezodpovězenou.

5.3 Uplatňování dialogu ve vyučování a jeho přínos pro výuku

Nutno podotknout, že opravdu dobrých dialogů, ve kterých by bylo po Sókratově vzoru přiváděno na svět pomocí učitele nové poznání, je ve výuce dnes ještě stále málo. Existuje

¹⁴⁵ GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005, s. 88.

¹⁴⁶ Tamtéž.

¹⁴⁷ Tamtéž.

zajisté spousta pedagogů, kteří smysl využití dialogické metody při výuce nechápou a nejsou jejími zastánci. Panuje u nich stále zažitý obraz toho, že učitel má žákům předkládat ucelené učivo a následně zjišťovat, jak se danou látku naučili, což kontroluje pomocí testů. V tomto přístupu však zásadně nepracuje pedagog s úlohou žáka, není zde doceněna žákova vlastní myšlenková činnost a žák tak nemůže sám objevovat nové poznatky, protože ty jsou mu diktovány učitelem. Zajisté to neznamená, že by tímto přístupem učitel nedosahoval u svých žáků určitých výsledků, jde však o to, zda není možno vzdělávání posunout ještě o krok dál. Tedy aby vystudovaná osoba nebyla pouze tím, kdo do sebe nasál všechny vědomosti jako houba, avšak aby byla někým, kdo s nabytými poznatky bude schopen dál pracovat. Aby si takový člověk během studia tvořil určité postoje, byl schopen kritického uvažování, aby se také sebevzdělával a na základě získaných poznatků pak mohl řešit i úkoly, které jej budou čekat v budoucnu.¹⁴⁸

Ideálním by tedy bylo využívat při vzdělávání, alespoň tam, kde je to možné, sókratovský přístup, který považuje každé tvrzení za zpochybnitelné – tedy že většina pravd je pouze relativních a je na ně možno nazírat pluralitou názorů, a že každé vědecké hledisko je jen jedním z úhlů pohledu, který je třeba zkoumat dále v rámci dialogu.¹⁴⁹

Že má využívání dialogu ve výuce pro žáky značný přínos, je zcela jasné, ale vyjmenujme si nyní alespoň některé z těchto kladů jmenovitě. Je-li ve výuce využíván princip dialogu, vytváří to mezi žákem a učitelem vzájemnou důvěru. Žák se prostřednictvím rozhovoru naučí prezentovat a obhajovat svůj názor, je rozvíjena jeho samostatnost, je schopen pracovat ve skupinách a učí se přijímat názory ostatních členů skupiny a kriticky o nich přemýšlet. Z této formy spolupráce si žák navíc odnáší vytvořené návyky kooperace i mimo školní třídu, naučí se tedy prosazovat své názory, a zároveň tolerovat názory jiných i v neškolním prostředí. Žák se také učí myslet nahlas, rozvíjí svoje řečové kompetence, učí se správně formulovat otázky a chyby chápe jako podnět k dalšímu učení. Navíc i učitelská role se tak může měnit z role vedoucí na roli facilitátorskou.¹⁵⁰

¹⁴⁸ KOLÁŘ, Zdeněk a Renata ŠIKULOVÁ. *Vyučování jako dialog*. Praha: Grada Publishing, 2007, s. 9–10.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 11.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 118.

Způsobů, jak do výuky zařadit dialog, je mnoho. Kromě dialogu, který vede se žáky učitel, se velmi osvědčila samostatná práce žáka s textem, kdy se nám při jednom stejném textu naskytne pohled na spoustu možných interpretací ostatních žáků, které je možná následně diskutovat. Výbornou možností, jak dialog procvičovat, je také využití skupinové práce, kdy žáci nejprve vedou dialogy mezi sebou, a následně pak své názory prezentují před učitelem a ostatními skupinami.¹⁵¹

Šiklová s Kolářem v publikaci *Vyučování jako dialog* citují profesora Radima Palouše. „*Dialog je nejen metodou, ale i způsobem lidské existence, oslovování a odpovídání, není jen druhem pedagogického působení, ale tím, co výchovné činí výchovným. Není to tedy jen technika předávání vědomostí, ani personální vztah mezi účastníky dialogu, ale brána a cesta člověka k pravdě.*“¹⁵²

Tímto vším je dialog a pedagog by měl být tím, kdo tuto bránu k pravdě bude žákům otevírat a bude je na jejich cestě k pravdivému poznání provázet. Dialog by měl být něčím, co bude při výuce čím dál více zařazováno nejenom jako jedna z didaktických metod aktivizace a motivace žáků, ale také jako metoda, která bude obohacovat obě strany – učitele i jeho žáky. Výuka by proto alespoň čas od času měla být dialogickou procházkou za společným objevováním pravdy.¹⁵³

Není však možno dnes požadovat po učitelích zcela důsledné zařazování Sókratovy metody dialogu, neboť Sókratés byl člověk s výjimečnou osobností, který na své partnery v dialogu působil kromě elenxe i svým osobním kouzlem. Navíc do jeho působení zasahovalo i jeho daimonion, náboženský aspekt a chápání dialogu jako péče o duši. To vše není možno naprosto věrně opakovat. Proto postačí, pokud se budou při učitelské a výchovatelské praxi pedagogové pokoušet ne o metodu Sókratovu, ale spíše sókratovskou. Tedy metodu obsahující některé z charakteristických prvků té Sókratovy, aniž by se snažili o její přesnou kopii.¹⁵⁴

¹⁵¹ KOLÁŘ, Zdeněk a Renata ŠIKULOVÁ. *Vyučování jako dialog*. Praha: Grada Publishing, 2007, s. 117.

¹⁵² Tamtéž, s. 18.

¹⁵³ Tamtéž.

¹⁵⁴ PETRŽELKA, Josef. *Pedagogické aspekty sokratovského dialogu*. In: *Pro-Fil*. [online]. Brno: Katedra filosofie, FF MU, 2000.

Závěr

Ve své bakalářské práci jsem se pokusila představit životní příběh jednoho z největších antických filosofů – příběh Sókrata. Přestože nám své myšlenky, sdělované formou dialogu, nezanechal v podobě jakéhokoliv vlastního literárního díla, tedy něčeho materiálního, jsou stále přítomny jako jeho nehmotný filosofický odkaz dalším generacím. Jelikož je ale toto jeho bohatství nevyčíslitelné a není možno pojmout všechny přínosy jeho filosofie, stala se hlavním tématem mé bakalářské práce zejména jeho dialogická metoda. A protože je mým studijním programem Specializace v pedagogice, je celá práce psána se snahou o propojení tématu sókratovského dialogu s tím, jak by tato metoda mohla být využívána ve výuce.

Nejprve jsem v práci uvedla sókratovskou literaturu, ze které jsem při tvorbě vycházela, neboť bylo nutno vycházet pouze z výkladů jiných autorů. Pokusila jsem se interpretovat například Platónovy spisy, ve kterých Sókratés vystupuje nejčastěji, ale zmiňuji i další jeho interprety, ze kterých jsem vycházela, například Xenofóna, Díogena Laertia aj.

Aby bylo možné celistvé pochopení Sókratovy osobnosti a jeho životní filosofie, nastínila jsem v začátcích své práce některé události doby, ve které žil, jeho životní osud, a zejména jeho povahové rysy.

Ve třetí kapitole jsem se již zabývala samotným termínem dialog a jeho různým pojetím. Protože nejvíce dochovaných zmínek o Sókratovi, a také nejvíce dialogů, ve kterých on sám vystupuje, máme od jeho současníka Platóna, věnovala jsem se především dílům tohoto autora, interpretačním přístupům k nim a jejich charakteristickým rysům.

Následující kapitola byla věnována popisu samotné Sókratovy metody dialogu a dialektice, zabývala se sókratovskou otázkou či termíny jako je daimonion, maieutika, aporie či elenktický prvek. Nezapomíná se zde ani na Sókratovo chápání dialogu jako jeho starání se o duši a popsán je zde také náboženský aspekt, který byl u Sókrata výrazný, a který je často opomíjen.

Pátá, poslední kapitola mé bakalářské práce, motivovaná zároveň mým studiem pedagogiky, byla určena otázce využívání sókratovského dialogu ve vyučování a jeho přínosu pro výuku.

Toto téma bylo nastíněno s cílem uvést praktické uplatnění Sókratova odkazu při vzdělávání prostřednictvím jeho dialogické metody, vše s ohledem na doporučený rozsah práce. Vybrané téma by zároveň mohlo být dále podrobněji rozpracováno například v rámci diplomové práce.

Pevně věřím, že jsem prostřednictvím své bakalářské práce splnila svůj cíl, a to oslavit Sókratovu osobu, popsat jeho unikátní metodu dialogu a poukázat na její pedagogický přínos. Stejně tak, jako si byl Sókratés vědom své nevědomosti, i já si uvědomuji, že studium filosofických textů je studiem celoživotním. Proto bylo vše psáno s ohledem na mé začátečnictví, avšak s o nic menší touhou být Sókratovým myšlenkám blíže s každým dalším přečteným dialogem.

Seznam použitých informačních zdrojů

- BALABÁN, Milan. *Logos a svět (sborník k sedmdesátinám L. Hejdánka a J. S. Trojana)*. Praha: OIKOYMENH, 1997. 290 s. ISBN 80-86005-40-2. Dostupné také z: <https://ndk.cz/view/uuid:1fdf53d0-3d82-11e4-8fc5-05056827e52?page=uuid:997242c0-4467-11e4-9383-005056825209>
- CRESCENZO, Luciano De. *Příběhy řecké filozofie. Sokrates a ti druzí*. Praha: Nakladatelství Dokořán, 2004. 189 s. ISBN 80-86569-66-7.
- FISCHER, Josef Ludvík. *Případ Sokrates*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. 170 s. ISBN 80-7106-110-7.
- GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005. 165 s. ISBN 80-7315-104-9. Dostupné také z: <https://ndk.cz/view/uuid:ecf98260-d556-11ea-b7a2-005056827e51?page=uuid:3aa49209-8044-470a-977f-770627098a45>
- GRAESER, Andreas. *Řecká filozofie klasického období: Sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*. Přeložil Miroslav PETŘÍČEK. Praha: OIKOYMENH, 2000. Dějiny filozofie, sv. 2. 445 s. ISBN 80-7298-019-X.
- HAVLÍČEK, Aleš. *Dialog, etika a politika: studie k Platónovým raným a středním dialogům*. Praha: OIKOYMENH, 2015. 255 s. ISBN 978-80-7298-262-2.
- KLIMEŠ, Lumír. *Slovník cizích slov*. 8. vyd. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, 2010. 829 s. ISBN 978-80-7235-446-7.
- KOLÁŘ, Zdeněk a Renata ŠIKULOVÁ. *Vyučování jako dialog*. Praha: Grada Publishing, 2007. 132 s. ISBN 978-80-247-1541-4.
- KRATOCHVÍL, Josef, Karel ČERNOCKÝ a Otakar CHARVÁT. *Filosofický slovník*. Brno: Občanská tiskárna, 1934. 346 s. Dostupné také z: <https://ndk.cz/view/uuid:5d049aa0-82d1-11ea-a8e8-005056827e51?page=uuid:6737dea7-8fe7-4267-a4d7-fc68736c94ab>
- LAERTIOS, Diónenés. *Životy, názory a výroky proslulých filozofů*. 2. vyd. Přeložil Antonín KOLÁŘ. Pelhřimov: Nová tiskárna, 1995. 480 s. ISBN 80-901916-3-0.
- MACHOVEC, Dušan. *Dějiny antické filozofie*. Praha: Nakladatelství H&H, 1993. 187 s. ISBN 80-85467-62-3.

- PALOUŠ, Radim. *K Filosofii výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. 119 s. ISBN 80-04-25390-3.
- PALOUŠ, Radim. *Heretická škola. O filosofii výchovy ve světověku a Patočkově pedagogice čili filipika proti upadlé škole*. Praha: OIKOYMENH, 2008. 95 s. ISBN 978-80-7298-302-5.
- PATOČKA, Jan. *Platón. Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992. 379 s. ISBN 80-04-25609-0.
- PATOČKA, Jan. *Sókratés: Přednášky z antické filosofie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. 158 s. ISBN 80-04-25383-0.
- PELCOVÁ, Naděžda, Anna HOGENOVÁ et al. *Dialog ve výchově, umění a sportu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta, 2012. 334 s. ISBN 978-80-7290-428-0.
- PETRŽELKA, Josef. *Pedagogické aspekty sokratovského dialogu*. In: *Pro-Fil*. [online]. ©2000. Brno: Katedra filosofie, FF MU, 2000. Roč. 1, č. 3. [cit. 10. 3. 2021]. ISSN 1212-9097. Dostupné z: http://profil.muni.cz/03_2000/state_petrzelka.html
- PLATÓN. *Euthydemos, Menón*. 2. opr. vyd. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: OIKOYMENH, 1992. 126 s. ISBN 80-85241-20-X.
- PLATÓN. *Euthyfrón. Obrana Sókrata, Kritón*. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: Jan Laichter. 1942. 119 s.
- PLATÓN. *Faidon. O nesmrtelnosti*. 2. vyd. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: Jan Laichter. 1941. 121 s.
- PLATÓN. *Faidros. O kráse*. 4. opr. vyd. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: OIKOYMENH, 1993. 85 s. ISBN 80-85241-33-1.
- PLATÓN. *Gorgias*. 3. opr. vyd. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: OIKOYMENH, 1992. 129 s. ISBN 80-85241-21-8.
- PLATÓN. *Listy: Filebos, Gorgias, Symposion, Faidros, Listy*. 2. vyd. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: Jan Laichter. 1945.

- PLATÓN. *Spisy I: Euthyfrón. Obrana Sókrata, Kritón. Faidón. Kratylos. Theaitétos. Sofistés. Politikos*. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: OIKOYMENH, 2003. 558 s. ISBN 80-7298-062-9.
- PLATÓN. *Protagoras anebo o výchově a občanské zdatnosti*. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: Jan Laichter. 1939. 79 s.
- PLATÓN. *Listy*. Přeložil František NOVOTNÝ. Praha: OIKOYMENH, 1996. 103 s. ISBN 80-86005-08-9. Dostupné také z: <https://ndk.cz/view/uuid:f8749600-f196-11ea-9a67-005056827e52?page=uuid:e243eceb-6784-4801-8c0b-415c58dd8483>
- STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filozofie*. 3. vyd. Praha: Zvon, 1991. 511 s. ISBN 80-7113-041-9.
- VÁCHA, Jaroslav a Bohuslav HAVRÁNEK. *Slovník spisovného jazyka českého I*. Praha: Akademická obec, 1971. 1311 s. Dostupný také z: <https://ndk.cz/view/uuid:488e3090-55b0-11e3-ac69-005056827e51?page=uuid:57d31060-670e-11e3-8387-001018b5eb5c>
- XENOFÓN. *Vzpomínky na Sókrata a jiné spisy*. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Svoboda, 1972. 452 s. ISBN 25-094-72.